

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	2
<i>I FƏSİL. XARİCİ TİCARƏTİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ NƏZƏRİ KONSEPTUAL ƏSASLARI</i>	
1.1. Xarici ticarətin mahiyyəti, xarici ticarət əməliyyatlarının aparılması prinsipləri	9
1.2. İdxal-ixrac əməliyyatlarının təşkili, aparılması texnikası və tənzimlənməsi mexanizmi	17
<i>II FƏSİL. MÜƏSSİSƏNİN XARİCİ İQTİSADI FƏALİYYƏTİNİN UÇOTUNUN NƏZƏRİ VƏ PRAKTİKİ PROBLEMLƏRİ</i>	
2.1 Müasir dövrdə müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin uçotunun təşkili əsasları	28
2.2 İxrac əməliyyatlarının uçotu və onun aparılması istiqamətləri	37
2.3 İqtisadiyyatın transformasiyası dövründə idxal-ixrac əməliyyatlarının uçotunun müasir vəziyyəti və onun təkmilləşdirilməsi problemləri	45
<i>III FƏSİL. MÜASİR DÖVRDƏ MÜƏSSİSƏNİN İDXAL-MXRAC ƏMƏLİYYATLARININ TƏHLİLİ METODİKASI VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ</i>	
3.1. Müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin təhlilinin məzmunu, vəzifələri və informasiya təminatı	51
3.2. İdxal-ixrac əməliyyatları üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin təhlili	59
3.3. Müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətindən yaranan maliyyə nəticələrinin təhlili	85
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	100
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	106

GİRİŞ

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi və ümummilli mənafeələrin qorunması baxımından həyata keçirilir. Lakin onun miqyası, forma və metodları, konkret məsələləri, eləcə də bir sıra tədbirləri həmin ölkənin ərazisi, ölkələrarası münasibətlərin daxili və xarici siyasətindən asılı olaraq müəyyənləşdirilir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsi müasir dövrdə hər bir ölkənin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası üçün mühüm və zəruri mexanizmlərdən biridir. Bu baxımdan ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin qurulmasında xarici iqtisadi fəaliyyətin səmərəli metodlarının forma və vasitələrinin seçilməsi və tətbiq edilməsi olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, əksər inkişaf etmiş ölkələrdə xarici iqtisadi fəaliyyətin strukturu və xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinin metodları və mexanizmləri dəyişən şərtlərdən və şəraitlərdən asılı olaraq, bu ölkələrdən kənarında onun təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyət istiqamətlərinin milli maraqların dəyişməsi ilə transformasiyası prosesi baş verir ki, bu da tənzimlənməni daim olaraq dəyişir və təkmilləşdirir.

Bu mənada öz milli iqtisadiyyatını yenidən formalaşdırmaqda olan Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələrinin tənzimlənməsinin doğru (ölkənin milli maraqları və mənafeələri baxımından) seçimi ölkəmizin sabit iqtisadi inkişaf foluna qədəm qoyulmasının stimulu kimi çıxış edə bilər.

Respublikamızın xarici iqtisadi proseslərinin nizamlanması və tənzimlənməsi ölkənin iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsinə çevrilməklə

Milli iqtisadiyyatın inkişafında öz müsbət təsirini göstərmiş və göstərməkdədir.

İqtisadiyyatın, o cümlədən xarici iqtisadi fəaliyyətin idarə edilməsində dövlətin yeri, rolu və funksiyaları ilə əlaqədar problemlərin tədqiqi, iqtisadi elminin yaranması dövründən hazırkı dövrə qədər tədqiqatçıların araşdırdıqları aktual obyektlərdən biridir.

Digər tərəfdən o da qeyd edilməlidir ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsi ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi və milli mənafeələrinin qorunması üçün həyata keçirilir ki, onun da miqyası və formaları ölkənin daxili və xarici siyasətindən asılı olaraq seçilir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimləmə metodları özünü xarici ticarət siyasətinin iqtisadi qollarında təzahür etdirir. İqtisadi metodlarla yanaşı dövlət xarici iqtisadi fəaliyyətdə inzibati metodlardan istifadə edərək xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçılarına birbaşa təsir edir, onların fəaliyyətinin müxtəlif aspektlərini reqlamentləşdirir.

Bütün bu qeyd olunanları və respublikamızın dünya təsərrüfat sisteminə geniş miqyaslı inteqrasiyasının həyata keçirilməsi xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsinin zəruriliyini və bu əsasda da onun tədqiqini, araşdırılmasını aktual etmişdir.

Mövzunun aktuallığı. Dünya ölkələri siyasi-iqtisadi quruluşlarından və bu dövlətlərin ümumi inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq, hər bir dövlət ayrılıqda öz milli iqtisadiyyatının optimal inkişafına nail ola bilməz. Məhz, ona görə də bütün dünya ölkələri beynəlxalq və regional səviyyədə istehsal və mübadilə sahəsində qarşılıqlı iqtisadi əməkdaşlıq edirlər. Dünya dövlətləri arasında iqtisadi əməkdaşlıq çox müxtəlif formalaşda həyata keçirilir ki, bu da iqtisadi əməkdaşlıqların ən qədim və geniş yayılmış forması kimi xarici ticarətdir. Hesablamalara görə dünya dövlətləri arasında iqtisadi əlaqələrin 80%-ə qədəri xarici ticarətin payına

düşür. Qeyd edək ki, məhsuldar qüvvələrin inkişafı və beynəlxalq əmək bölgüsünün genişlənməsi nəticəsində mübadilə dövlətlərin milli hədudlarından çıxaraq dünya bazarının, eləcə də xarici ticarətin yaranmasına və formalaşmasına səbəb olmuşdur. Xüsusən XX əsrdə xarici ticarət hər bir dövlətin iqtisadi inkişafının aparıcı amillərindən birinə çevrilmişdir. Dünya təsərrüfatının hazırkı inkişaf səviyyəsi elə bir mərhələyə çatmışdır ki, hər bir ölkənin iqtisadi tələbatlarının ödənilməsi, onların gələcək iqtisadi inkişafı məhz xarici ticarət əlaqələrindən idxal və ixrac əməliyyatlarından asılıdır.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Aparılmış tədqiqat işi xarici iqtisadi fəaliyyətin həm müxtəlif istiqamətlərdə həyata keçirilməsi, həm onun tənzimlənməsinin öyrənilməsi sahəsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu istiqamətə uyğun olaraq beynəlxalq ticarətin mahiyyəti, məzmunu, beynəlxalq ticarətə dair nəzəriyyə, xarici iqtisadi fəaliyyətin təşkili, idxal və ixrac əməliyyatlarının uçotunun aparılması qaydaları, valyuta münasibətlərinin mahiyyəti, zəruriliyi, valyuta siyasətinin formalaşması, valyuta əməliyyatları üzərində nəzarətin əsas istiqamətləri, idxal-ixrac əməliyyatlarının təhlili bir çox iqtisadçılar və tədqiqatçıların əsərlərində öz əksini tapmışdır. Belə ki, Azərbaycanın iqtisadçı alimləri Z.Ə.Səmədzadənin, Ə.C.Muradovun, M.M.Sadiqovun, İ.Ə.Kərimlinin, C.B.Namazovanın, S.M.Səbzəliyevin, S.M.Yaqubovun, İ.M.Abbasovun, Q.Ə.Abbasovanın və xarici ölkə iqtisadçıları B.B.Pakrovskaya, Batizi E.E., O.H.Voronkova, E.P.Puzakova, Y.M.Rostovski, B.Y.Qrenkov, B.İ.Sunetski və s. bu istiqamətdə apardıqları geniş tədqiqatlarını göstərmək olar.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi xarici iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsi, tənzimlənməsi, idxal və ixrac əməliyyatlarının mahiyyətinin, vəzifələrinin, xarici ticarət siyasətinin

mahiyyətini, mexanizmini açıqlamaq, idxal-ixrac əməliyyatlarının uçotunun aparılmasını şərh etmək və idxal-ixrac əməliyyatlarını təhlil edərək, təhlilin təkmilləşdirilməsini göstərməkdir.

Qoyulmuş məqsədə müvafiq olaraq, dissertasiya işində aşağıdakı vəzifələr nəzərdən keçirilmişdir:

- xarici ticarətin mahiyyəti, idxal-ixrac əməliyyatlarının təşkili, texnikası müəyyən edilmişdir;
- idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi müəyyən olunur;
- xarici iqtisadi əşlaqələrdə valyuta əməliyyatları üzərində nəzarət müəyyən olunmuşdur;
- xarici iqtisadi fəaliyyətin uçotunun təşkili əsasları göstərilmişdir.
- ixrac əməliyyatlarının uçotu və onun aparılması istiqamətləri göstərilmişdir;
- müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin təhlilinin məzmunu, vəzifələri və informasiya təminatı şərh olunub;
- idxal və ixrac əməliyyatları üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin təhlili aparılmış;
- xarici iqtisadi fəaliyyətdən yaranan maliyyə nəticələrinin təhlili aparılmışdır.

Tədqiqat obyektı. Tədqiqatın obyektı müasir dövrdə müəssisələrdə idxal-ixrac əməliyyatlarının uçotu və təhlilinin aparılmasıdır.

Tədqiqatın predmeti. Ölkə üzrə idxal-ixrac əməliyyatlarının aparılması təcrübəsidir.

Dissertasiya işinin metodoloji və nəzəri əsasları. Tədqiqatın gedişində analitik və sintetik uçotun aparılması prinsiplərindən, iqtisadi təhlilin əsas metod və üsullarından, elmi müşahidə və yeniliklərdən, Azərbaycanın və xarici ölkələrin görkəmli tədqiqatçı alimlərinin elmi əsərlərindən geniş istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazası.

Milli iqtisadiyyatın inkişafında və beynəlxalq, xarici ticarətin və valyuta əməliyyatlarının aparılmasını əks etdirən statistik materiallardan, işgüzar məlumatlardan, müəssisənin idxal-ixrac əməliyyatlarını əks etdirən uçot məlumatlarından, analitik və sintetik uçot məlumatlarından, idxal-ixrac əməliyyatlarını əks etdirən illik hesabat məlumatlarından, arayışlardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi.

- Xarici iqtisadi fəaliyyətdə problemlərin həlli və risklərin azaldılması birbaşa müasir idarəetmə metodlarının və köklü fərqliliklərə baxmayaraq bu qrupda birləşmiş ölkələrin iqtisadi geriliyi onların xarici ticarət siyasətlərində, bu siyasətin tərkib hissəsi kimi çıxış edən idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsində bir sıra ümumi xüsusiyyətlərin ayırd edilməsinə şərait yaradır.

- ölkələr arasında xarici ticarəti şərtləndirən və onu zəruri edən ölkələrdəki məhsulların kifayət etməməsi, dünya miqyasında eyni növ məhsulların istehsal xərclərində əhəmiyyətli fərqlərin mövcudluğu, ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsindəki müxtəlifdir. Artıq idxal-ixrac əməliyyatları ayrı-ayrı ölkələrdə, istərsə də dünya miqyasında ictimai həyatın ayrılmaz və mühüm tərkib hissəsinə çərilmişdir.

- idxal və ixrac əməliyyatlarının uçotunun düzgün təşkili, kommersion xərclərinin tərkib elementlərinin düzgün müəyyən edilməsi, kommersion xərclərinin uçotunda üstəlik xərclərin milli və xarici valyuta ilə olan, müstəqim və qeyri-müstəqim xərclərə ayrılma və hər birinin uçotda düzgün əks etdirilməsi.

- əməliyyatların ikitərəfli yazılış qaydasında hesablarda düzgün, aidiyyəti hesab və subhesabda əks olunması;

- idxal-ixrac əməliyyatları zamanı malların qorunması, idxal-ixrac əməliyyatları üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin təhlilinin təkmilləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi;

- birbaşa təsərrüfat əlaqələrinin səmərəliliyinin təhlili və qiymətləndirilməsi;

- xarici iqtisadi fəaliyyətdən əldə olunan nəticələrin və onlara təsir edən amillərin təsir dərəcəsinin hesablanması metodikasının təkmilləşdirilməsi;

- xarici iqtisadi fəaliyyətdən və xarici ticarətdən alınan nəticələrin müəssisənin maliyyə vəziyyətinə təsirinin müəyyən edilib qiymətləndirilməsi.

Dissertasiya işinin strukturu. Tədqiqat işində xarici iqtisadi fəaliyyətdən, idxal-ixrac əməliyyatlarından, onların uçotunun aparılmasından xarici ticarətə dair məsləhətlərdən, idxal-ixrac əməliyyatlarının aparılmasının təhlilindən bəhs olunmuşdur.

İşin birinci fəslə «Xarici ticarətin xüsusiyyətləri və nəzəri konseptual əsaslar» adlanır. Bu fəsildə xarici ticarətin mahiyyətindən danışılaraq, idxal-ixrac əməliyyatlarının təşkili, texnikası və tənzimlənməsindən danışılır.

Dissertasiya işinin ikinci fəslə «Müasir şəraitdə müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin uçotunun nəzəri və praktiki problemləri» adlanır. Bu fəsildə tədqiqatçı müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin təşkili əsasları şərh olunur, ixrac əməliyyatlarının uçotu və onun aparılması istiqamətləri göstərilir, idxal əməliyyatlarının uçotunun müasir vəziyyəti və onun təkmilləşdirilməsi problemləri açıqlanır.

İşin üçüncü fəslə «Müəssisənin idxal-ixrac əməliyyatlarının təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri» adlanır. Bu fəsildə müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin təhlilinin məzmunu, vəzifələri və

informasiya təminatından danışılır, idxal-ixrac əməliyyatları üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin təhlili aparılır və müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətindən yaranan maliyyə nəticələrinin təhlili verilir. İşin sonunda aparılan tədqiqatdan əldə olunan nəticələr və müvafiq təkliflər verilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Magistr tərəfindən təklif olunan idxal-ixrac əməliyyatlarının uçotunun düzgün aparılması üçün qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi xarici ticarət siyasətinin və əlaqələrin reallaşmasına şərait yaradır.

Dissertasiya işinin həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, 8 paragraf, nəticə və ədəbiyyatların siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL. XARİCİ TİCARƏTİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ NƏZƏRİ KONSEPTUAL ƏSASLARI

1.1. Xarici ticarətin mahiyyəti, xarici ticarət əməliyyatlarının aparılması prinsipləri

Daha qədim zamanlardan həmin dövlətlər arasında xarici ticarət mövcud olmuşdur. Lakin buna baxmayaraq, həmin dövrün xarici ticarəti tam anlamında inkişaf etməmişdir. Xarici ticarətin milli dövlətlərin iqtisadiyyatına təsiri bilavasitə orta əsrlərdə yeni coğrafi kəşflərin, manifakturaların inkişafı və istehsalın güclənməsindən sonra mümkün olmuşdur. Xarici ticarətin beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində rolunun daha da artması əmtəə istehsalı sahəsində maşın və avadanlıq istehsalatının və beynəlxalq əmək bölgüsünün inkişafı səbəb olmuşdur.

Xarici ticarət ölkələri arasında idxal-ixrac əməliyyatlarının məcmusundan ibarətdir. Xarici ticarət məhz alqı-satqı əməliyyatlarının həyata keçirilməsi ilə reallaşdırılır. Bu, beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin idarə edilməsi mexanizminin başlıca amilidir. Belə ki, beynəlxalq iqtisadi əlaqələr məhz maddi malların mübadiləsi, elmi-tədqiqat işlərinin, elmi-texniki biliklərin nəticələrinin və s. xidmətlərin mübadiləsi, ölkələr arasında istehsal texniki əməkdaşlığın nəticələrinin mübadiləsi formalarında təzahür edir. bütün bunlar kontragentləri əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş müxtəlif ölkələrin qarşılıqlı ticarət əməliyyatları vasitəsilə həyata keçirilir. Xarici ticarətdə kontragent malların alqı-satqısı və müxtəlif xidmətlər üzrə müqavilə münasibətlərində iştirak edən tərəflərə deyilir.

Bütünlükdə xaricitarət əməliyyatlarının həyata keçirilməsinin təşkili və texnikası ilə bağlı nəzəri və təcrübi biliklərin əsas sahəsi olmaqla, maddi dəyərlərin və xidmətlərin beynəlxalq məkanda mübadiləsinin çoxsahəli

sosial-iqtisadi və təcrübi məsələlərin həllini xarakterizə edir. bununla yanaşı xarici ticarət əməliyyatlarında ölkələr o növ məhsulları ixrac edirlər ki, həmin əmtəələr bu ölkə daxilindəki istehsal xərcləri dünya bazarı səviyyəsindəki istehsal xərclərindən aşağı olsun. Eləcə də o əmtəələri idxal edirlər ki, həmin əmtəələrin milli dəyərləri onun beynəlmiləl dəyərindən yüksək olsun. Bu baxımdan xarici ticarət ölkənin dünya təsərrüfat sisteminə inteqrasiya olunmasında, sosial-iqtisadi inkişafda, ölkənin valyuta ehtiyatlarının artırılmasında, onun ödəniş qabiliyyətinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayır. Xarici ticarət, həmçinin dünya ölkələrinin təkrar istehsal prosesinə və mövcud təbii əmək resurslarından daha səmərəli istifadə olunmasına və onların yenidən bölüşdürülməsinə geniş imkanlar yaradır.

İxracın həcmi nə qədər böyük olarsa, ölkə xarici ticarətdə bir o qədər aktiv iştirak etmiş sayılır. Çünki tan ixrac ölkənin xarici ticarətdə aktiv iştirakı ilə yanaşı, həm də aldığı sifarişlərlə ilk öncə ölkədə istehsalın səviyyəsini və həcmi yüksəldir, sonra isə müntəzəm olaraq ÜDM-un yüksəlməsini, əmək haqlarının artımını və infrastrukturun inkişafını zərurətə çevirir. Buna görə də xarici ticarətə qoşulan bütün dövlətlər həmişə öz ixraclarının həcmi artırmaq marağından çıxış edirlər. İdxalın artımı isə öz tərkibinə görə ölkədə yığımların artımı ilə identikdir, belə ki, pullar xaric axır və məcmu tələb ixtisar olunur.

Xarici ticarət əməliyyatlarının təsnifatına gəlinə qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə beynəlxalq iqtisadi mühitdə xarici ticarətdə aparılan əməliyyatların dairəsi çox sürətlə genişləndiyindən bu məsələyə, yəni xarici ticarət əməliyyatlarının təsnifləşdirilməsi məsələsinə münasibətdə iqtisadiyyatda çox müxtəlif baxışlar mövcuddur. Bəzi tədqiqatlarda xarici ticarət əməliyyatları aşağıdakı meyarlara əsasən təsnifləşdirilir:

- ticarətin aparılma istiqamətinə görə (idxal, ixrac, təkrar idxal, təkrar ixrac);

- ticarətin aparıldığı mallar və xidmətlərə görə (kütləvi istehlak malları ilə ticarət, sənaye malları ilə ticarət, turizm ticarəti, əqli mülkiyyət obyektləri ilə ticarət, istehsal təyinatlı xidmətlərlə ticarət və s.);

- malların emal dərəcələrinə görə (xammallarla ticarət, hazır məhsullarla ticarət, yarımfabrikatlarla ticarət və s.);

- istifadə olunan ticarət üsullarına görə (konsiqnasiya, barter, kooperasiya və s.);

- xarici ticarətin təşkili formalarına görə.

Lakin əksər iqtisadçılar hesab edirlər ki, bütün xarici ticarət əməliyyatlarının aşağıdakı 4 böyük qrupda ümumiləşdirilməsi daha düzgün olardı:

- idxal əməliyyatları;

- ixrac əməliyyatları;

- təkrar ixrac (reeksport) əməliyyatları;

- təkrar idxal (reimport) əməliyyatları.

Qeyd edək ki, xarici ticarətin xüsusi subyektləri xarici iqtisadi fəaliyyətə müxtəlif səbəblərdən qoşulurlar. Məsələn, bir sıra hallarda xammalın və ya digər malların milli istehsalçılardan alınması effektivlik baxımından səmərəli olmur və bu səbəbdən də göstərilən məhsulun xaricdən alınması tələbi ortaya çıxır. Oxşar şəraitin yaranması ilə idxalın zərurətə çevrilməsi mütləqləşir. Digər bir misal: şəxs öz ölkəsinə nisbətən xaricdə daha çox gəlir gətirmək imkanı olan əmtəəyə malikdir. Bu zaman isə ixraca zərurət yaranır. Bu baxımdan ixrac əməliyyatları dedikdə – malların satılması və xarici ölkədəki kontragentə verilməsi üçün malların xaricə aparılması üzrə fəaliyyət, idxal əməliyyatları dedikdə isə – xarici malların alınması və onların ölkənin daxili bazarında reallaşdırılması üçün

gətirilməsindən ibarət fəaliyyət başa düşülməlidir. Ümumi götürsək qısa olaraq idxal-ixrac əməliyyatlarını belə xarakterizə etmək olar: ölkəyə gətirilən mallar – idxalı, aparılan mallar isə – ixracı formalaşdırır.

Hər bir ölkənin idxal və ixracının məcmusu onun xarici ticarət dövriyyəsini təşkil edir. məcmu ixracı ilə məcmu idxal arasındakı fərq ölkənin ödəniş balansının tərkib hissəsi kimi xarici ticarət balansında saldo adlanır. Xarici ticarət balansı aktiv və passiv ola bilər. Bütün bu qeyd edilənləri qrup halında aşağıdakı kimi göstərmək olar:

$I_d + I_x = XTD$ (xarici ticarət dövriyyəsi);

$I_x - I_d = XTS$ (xarici ticarət saldosu);

$I_x \geq I_d = "+"$ saldo və ya aktiv ticarət balansı;

$I_x \leq I_d = "-"$ saldo və ya passiv ticarət balansı.

Burada, XTD – xarici ticarət dövriyyəsi, yəni müəyyən dövr ərzində həmin hansı bir subyektin apardığı xarici ticarət əməliyyatlarının məcmusu, XTS xarici ticarət saldosu isə ixracın idxal üzərində (və ya əksinə) üstünlüyünün dəyərlərdə ifadəsidir.

Göstəriləndiyi kimi, başqa ölkədən olan idxalın öz ixracı üzərində üstünlüyü $I_d \geq I_x$ ödəniş balansının mənfi saldosunu yaradır. Mənfi saldo yarandıqda isə ölkə xarici ticarətdə şərti borcluya çevrilir və başqa ölkələrə olan öhdəliklərini pul vəsaitləri (qızıl, dövrəli valyuta), müəyyən malların çatdırılması və ya mal göndərən ölkəsindən kredit almaq yolu ilə ödəməlidir. Bu hal ölkənin xarici ticarətinə böyük zərər verdiyindən bütün ölkələrdə onun qarşısını almağa yönəldilmiş qabaqlayıcı tədbirlər görülür. Xarici ticarət balansının mənfi və ya müsbət olması xarici ticarətin effektivlik dərəcəsi ilə əlaqəlidir. Xarici ticarətin effektivlik dərəcəsi isə ölkənin özünün konkret mallara olan ehtiyaclarını idxal

hesabına çevik ödəməsi və həmin malların istehsalına öz ölkəsində sərf olunacaq təbii və əmək resurslarının «azad» olmasından aldığı iqtisadi fayda ilə müəyyən edilir.

Qeyd etdiyimiz kimi, idxalın ixrac üzərində üstünlüyü ödəniş balansının mənfi saldosunu yaradır və arzuolunmaz iqtisadi nəticələrə, məsələn, xarici ticarətin iqtisadi vəziyyətini qiymətləndirmək üçün ölkənin xarici iqtisadi fəaliyyət sferasındakı mövcud idxal və ixrac əməliyyatları arasında olan münasibətlərini aydınlaşdırmaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Xarici ticarət əməliyyatlarının digər əsas növləri kimi reimport (təkrar idxal) və reeksport (ixrac) əməliyyatları fərqlənir.

Təkrar ixrac əməliyyatları dedikdə ölkəyə əvvəl gətirilmiş malların heç bir formada əsaslı dəyişikliyə məruz qalmadan xaricə aparılması əməliyyatları başa düşülür. Təkrar ixrac əməliyyatları malların birjalar və auksionlar vasitəsilə satılması zamanı meydana çıxa bilər. Bu halda satıcı əvvəlcə malı birjanın və ya auksionun yerləşdiyi ölkəyə gətirir. Bu mal üçüncü bir ölkənin alıcısına satıla və onun tərəfindən təkrar ixrac ölkəsindən çıxarıla bilər. Təkrar ixrac həmçinin kommersiya əməliyyatlarının normal gedişinin pozulması nəticəsində də meydana çıxa bilər. Məsələn, əgər satıcı malı alıcıya göndərirsə, lakin malın təyinat yerinə çatmazdan əvvəl məlum olur ki, alıcı malın dəyərini ödəməkdən imtina edib və ya müflisləşib, bu zaman ixracatçı malı təyinat ölkəsində və ya başqa bir ölkədə satmağa çalışır. Təkrar ixrac əməliyyatları, həmçinin iri layihələrin (məsələn, xarici firmaların köməyi ilə obyektlərin tikilməsi) reallaşdırılmasında da istifadə olunur. Praktika göstərir ki, xarici mal göndərən (tədarükçü) ayrı-ayrı materialların və avadanlıqların tədarükünü, adətən üçüncü ölkələrdə aparır. Bu zaman mallar ixracatçı tərəfindən xarici tədarükçünün vasitəçiliyi olmadan və təkrar ixracatçının

ölkəsinə göndərilmədən layihənin reallaşdırılma ölkəsinə göndərilir. Təkrar ixracdan tez-tez qiymətlər arasında olan fərqdən gəlir əldə etmək məqsədilə istifadə olunur: kommersiya firmaları bir çox hallarda müxtəlif bazarlarda eyni mala olan qiymət fərqindən istifadə etməklə malların alqı-satqısı ilə məşğul olurlar. Bu halda təkrar ixrac, həmçinin malı öz ölkəsinə gətirmədən həyata keçirilir. Təkrar ixrac əməliyyatlarının əksər hissəsi azad ticarət zonaları (free trade zone – Ftz) adlanan zonalarda həyata keçirilir. Azad ticarət zonasının ərazisinə gətirilən mallar bu əraziyə gətirilərkən gömrük rüsumlarından azad olunurlar və bu ərazidə qaldıqları müddətdə və aparılarkən bütün rüsumlardan, idxal vergi və yığımlardan, emaldan azaddır.

Təkrar ixrac əməliyyatlarının həyata keçirilməsi zamanı mal bir qayda olaraq emala məruz qalmır. Lakin bu zaman mal üzərində sadə işləmə əməliyyatlarının – qablaşdırılmanın dəyişdirilməsi, xüsusi markalanmanın aparılması, detalların yığılması və malın təkrar ixraca hazırlanmasına aid digər əməliyyatların aparılmasına icazə verilir. Əgər bu tamamlama əməliyyatlarının dəyəri malın ixrac qiymətinin yarısından çox olarsa, onda ticarətdə qəbul edilmiş ümumi praktikaya uyğun olaraq mal mənşəyini dəyişir və artıq əməliyyat təkrar ixrac deyil, ixrac əməliyyatına çevrilir.

Malların ölkədən tranzit keçməsinə təkrar ixrac kimi baxıla bilməz. Təkrar ixraca tipik misal kimi xaricdən komplektləşdirici hissələrin və detalların alınması və onların sonradan tamamlanmış avadanlığın tərkibində təkrar ixracını göstərmək olar. təkrar ixrac həmçinin xarici ticarət əməliyyatlarının effektivliyinin yüksəldilməsi üçün istifadə olunur. Məsələn, güman edək ki, əgər Azərbaycan hüquqi şəxsinin Kubaya neft məhsullarının çatdırılması öhdəliyi var, bunu Venesueladan neft məhsulları almaqla həyata keçirmək daha ucuz başa gələr və öz

növbəsində bu, həm də Venesuela üçün Avropaya neft çatdırma öhdəliyini, nefti Azərbaycandan alaraq yerinə yetirmək daha sərfəlidir. Neft məhsullarının bu cür alqı-satqısı onların təkrar ixracatçının ölkəsinə gətirilmədən təkrar ixracı deməkdir.

Təkrar idxal dedikdə isə əvvəl ölkədən ixrac olunmuş malların bir müddətdən sonra heç bir dəyişiklik olmadan ölkəyə gətirilməsi başa düşülür. Bura həm də qismən vasitəçi tərəfindən əvvəlcədən xaricə aparılmış malın daxil olduğu bazarda müxtəlif səbəblərdən (məsələn, keyfiyyətinin aşağı olması və s.) reallaşdırılmadan geri qaytarılması daxildir.

Lakin əvvəllər xaricə satış məqsədilə deyil, konsiqnasiya, yarmarka, sərqi, müvəqqəti gətirilmə şərtləri, icarə və s. məqsədilə aparılan malların geri qaytarılması təkrar idxal hesab edilə bilməz.

Azərbaycan Respublikasında xarici ticarət əməliyyatlarının təsnifatına gəlincə isə biz, bu sferada olan xarici ticarət əməliyyatlarının 3 blokda şərhini məqsədəuyğun hesab edirik. Onlar aşağıdakılardır:

- birinci blok – idxal-ixrac əməliyyatları;
- ixrac blok – reeksport və reimport əməliyyatları;
- üçüncü blok – digər xarici ticarət əməliyyatları.

Birinci və ikinci bloka daxil olan xarici ticarət əməliyyatlarını cari paraqrafın əvvəlində şərh etdiyimizdən indi üçüncü bloka daxil olan xarici ticarət əməliyyatlarından danışacağıq. Beləliklə, respublikamızda üçüncü blok xarici ticarət əməliyyatlarına daxildir:

1. Kreditlə ixrac əməliyyatları – faktiki mal (həmçinin xidmət və əqli mülkiyyət) ixracından sonra haqqı müəyyən şərtlərlə və hər hansı müddət ərzində ödənilən mallarla aparılan əməliyyatları nəzərdə tutur.

2. Konsiqnasiya əməliyyatları – xarici şəxslərlə bağlanmış müqavilələrə əsasən respublikamızın hüduqlarından kənara satışı konkret müəyyən edilmiş müddət ərzində aparılan mallarla olan əməliyyatları özündə birləşdirir.

Qanunvericiliyimizdə konsiqnasiya ticarəti üçün ayrılan müddət malların gömrük orqanlarına bəyan edildiyi gündən etibarən 180 günə (6 aya) qədər müəyyən olunub. Satışdan əldə edilən vəsaitlər, mallar satıldıqca 10 bank günündən gec olmayaraq ixracatçının respublikamızın müvəkkil bankında olan hesabına daxil olmalıdır. Əgər mallar göstərilən müddətdə satılmazsa, onda onları xaricə aparmış şəxs 30 gün ərzində malların respublikaya qaytarılmasını təmin etməlidir.

3. Müvəqqəti ixrac əməliyyatları – xarici ölkələrdə xidmətlərin göstərilməsi, lizinq əməliyyatlarının aparılması, sərgilərdə, yarmarkalarda iştirak və s. Üçün malların heç bir emala məruz qalmadan Azərbaycan Respublikasına qaytarılması əməliyyatlarını özündə birləşdirir.

4. Barter əməliyyatları – xarici tərəfdaşla dəyəri ödənilmədən ekvivalent məbləğdə qarşılıqlı mal, xidmət və əqli mülkiyyət obyektlərinin mübadiləsini nəzərdə tutur. Qanunvericilikdə bu tip əməliyyatlarda ekvivalent məbləğdə malların göndərilməsi və alınması müddəti 90 təqvim günü (3 ay) müəyyən olunur. Əgər ekvivalent məbləğdə mal mübadiləsi bu müddət ərzində hər hansı bir səbəbdən başa çatmırsa, onda hesablaşma müqavilədə göstərilən valyuta ilə maksimum 10 bank günü ərzində aparılmalı və vəsaitlər sonuncu hesablaşma günündə artıq ixracatçının yerli bankındakı hesabında olmalıdır.

5. Kooperasiya əməliyyatları – xammal, yarımfabrikatlar və məhsulların bu və ya digər (təmir, emal, son məhsul şəklinə gətirmə, qablaşdırma və s.) məqsədlə müvəqqəti olaraq aparılmasını və ya gətirilməsini nəzərdə tutur.

6. Sərhədyanı ticarətlər sərhədyanı ticarət müstəsna olaraq müvafiq sərhədyanı ərazi çərçivəsində istehsal olunan, eləcə də müvafiq sərhədyanı ərazi çərçivəsində istehlakı nəzərdə tutulan mallara münasibətdə yerli ehtiyacların ödənilməsi üçün respublikamızın sərhədyanı ərazisində yaşayış yeri olan bütün rezidentlər tərəfindən həmsərhəd dövlətlərlə müəyyən olunmuş müvafiq sərhədyanı ərazidə xarici şəxslərlə həyata keçirilə bilər. Sərhədyanı ticarət bir qayda olaraq kütləvi istehlak (un məmulatları, süd və süd məmulatları və s.) mallarla ticarət əməliyyatlarını əhatə edir.

1.2. İdxal-ixrac əməliyyatlarının təşkili, aparılması texnikası və tənzimlənməsi mexanizmi

Xarici ticarət əməliyyatlarının təşkili və texnikasına gəlincə isə onu qeyd etmək lazımdır ki, bu əməliyyatların təşkili və texnikasının beynəlxalq təcrübədə rast gəlinən konsepsiyaları ayrı-ayrı mərhələlərdən və səviyyələrdən ibarət olan bir çox mürəkkəb kommersiya fəaliyyəti növlərinin reallaşdırılması üçün əsaslar hazırlayır ki, bu da xarici ticarət əməliyyatlarının təşkilinə və texnikasına xüsusi əhəmiyyət verilməsini tələb edir. Biz də məhz bu nöqtəyindən nəzərdən çıxış edərək aşağıda xarici iqtisadi fəaliyyətin təşkili və texnikasını, habelə bu mühitdə mövcud olan problemləri şərh etməyə çalışmışıq.

Xarici ticarət əməliyyatlarının təşkilində birinci və ən əsas mərhələ kimi xarici kontragentin, yəni müqaviləyə əsasən üzərinə müəyyən vəzifə götürəcək hüquqi və ya fiziki şəxsin seçilməsi mərhələsi nəzərdə tutulur. Kontragentin düzgün seçilməsi mərhələsi xarici ticarətin təşkilində ilkin və əsas mərhələ olsa da, soq nəticədə xarici ticarət əməliyyatlarının effektivliyi bir çox hallarda aşağıdakı proseslərdən asılı olur:

- Konkret götürülmüş ticarət sahəsinin müəssisələr strukturundan;
- dünya bazarında və milli əmtəələr bazarında aparıcı müəssisələrin rolundan və mövqeyindən;
- xarici müəssisələrin təşkilatı və hüquqi fəaliyyət formalarından;
- xarici tərəfdaşların istehsal və xidmət üsullarından;
- çoxtərəfli maliyyə istehsal imkanlarından və digər məsələlərdən.

Kontragentin uğurlu seçimi müəssisə üçün onun razılaşmayacağı anlaşılmaqlardan, maliyyə itkilərindən və s. Problemlərdən əvvəlcədən qaçmağa imkan verir. Öz iqtisadi və digər maraqlarına uyğun olan kontragenti müəyyən edən potensial idxalatçı və ixracatçı onunla münasibət yaratmağa başlayır. Kontragentlər arasında birbaşa əlaqələrin yaradılması prosesində hələ

ticari bağlaşmalara hazırlıq mərhələsində satıcı potensial alıcılarla müqavilələrin müəyyən olunması üçün müxtəlif üsullardan istifadə edə bilər.

Xarici ticarət tərəfdaşı müəyyən olunduqdan sonra xarici iqtisadi fəaliyyətin təşkilinin digər mərhələlərinə keçid yaranır. Xarici ticarət əməliyyatlarının təşkilinin sonrakı mərhələləri aşağıdakı ardıcılıqla həyata keçirilir:

İkinci mərhələ kontragentlər (ixracatçı və idxalatçı) arasında müqavilə bağlanır, əsas hüquqlar və vəzifələr müəyyən olunur.

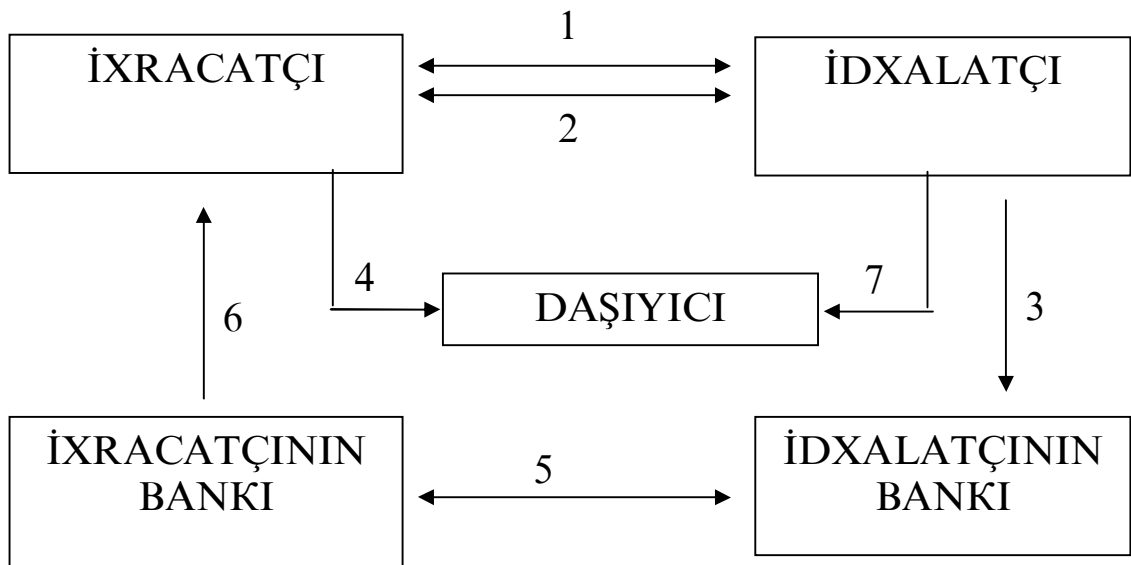
Üçüncü mərhələ idxalatçı öz vəzifələrinin icrasına başlayır və öz səlahiyyətli bankına ixracatçının bankına vəsait göndərməyi göstəriş verir. Veşinci mərhələ ixracatçı öz öhdəlikləri üzrə malı idxalatçıya çatdırmaq üçün daşıyıcıya verir.

Beşinci mərhələ idxalatçının bankı müəyyən edilmiş bütün vəsaiti tam həcmdə ixracatçının bankına köçürür.

Altıncı mərhələ ixracatçı öz bankından vəsaitin artıq onun hesabında olduğu barədə öz bankı məlumatlandırılır.

Yeddinci mərhələ ixracatçı artıq təyinat yerinə çatmış daşıyıcıya malın idxalatçıya təhvil verilməsi üçün yazılı və şifahi göstəriş verir.

Ümimumiyyətlə, xarici ticarətin təşkili mərhələlərini sxematik şəkildə aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

Xatırladaq ki, yuxarıda göstərilən mərhələlər xarici ticarətin təşkili və texnikasında yalnız konkret təsviri modeldir. Bu isə o deməkdir ki, xarici ticarət əməliyyatlara əksər hallarda yuxarıda göstərilən modelə uyğun təşkil edilsə də bəzi hallarda tam digər formalarda təşkil edilə bilər. Xarici ticarətin strukturunda çox dərin spektləşmənin gətirdiyi müasir iqtisadi münasibətlər şəraitində isə bu proses daha aktual xarakter daşıyır. Buna görə də yuxarıdakı modelin bir sıra hallarda gerçəkliklə uyğun gəlməməsi adi qarşılanmalıdır.

Ümumiyyətlə, xarici ticarətin təşkili texnikasının hər bir mərhələsində rəsmiləşdirmə, göndərilmə və razılaşmanın həyata keçirilməsinin təmin edilməsi üçün zəruri olan informasiyanın emalı ilə bağlı çoxlu formallıqlar yerinə yetirilir və konkret məsələlər həll edilir. Bu səbəbdən işin sadələşdirilməsi üçün bu mərhələlərin hər biri öz daxilində submərhələlərdən ibarət olur. Məsələn, müqavilənin bağlanmasını aşağıdakı mərhələlərə bölmək olar:

- müqavilənin bağlanmasına hazırlıq;
- müqavilənin bağlanması;
- müqavilənin icra edilməsi.

Yuxarıda göstərilən elementlərdən başqa xarici ticarət əməliyyatlarının təşkilinin uğurla həyata keçirilməsinin digər əsas zəruri şərti bazarın öyrənilməsidir. Çünki, xarici bazara çıxarkən müəssisə kəskin rəqabət mühitinə düşür və böyük çətinliklərlə qarşılaşır. Belə ki, ölkənin daxilində adi iqtisadi fəaliyyətlə müqayisədə xarici ticarət əməliyyatları həm alıcı (idxalatçı), həm də satıcı (ixracatçı) üçün kifayət qədər risk doğurur və konkret olaraq şəxs aşağıdakı problemlərlə qarşılaşır:

- zaman və məkan (məsafə) problemi;
- valyuta problemi;
- qanunvericilik problemi.

İstənilən idxalatçının nöqtəyi-nəzərindən baxsaq, görürük ki, məğl daha uzaq məsafədə yerləşən təyinat yerinə daşınarkən onun müqavilədə göstərilən vaxtda təyinat yerinə çatmasında əhəmiyyətli ləngimələrin olması riski daha böyükdür. Bu tip mühüm ləngimələr, əhmçinin də ixracatçı tərəfindən daşınma

haqqında sənədlər paketinin hazırlanmasının zəruriliyi ilə də əlaqədar ola bilər. Tədarükçünün uzaqlığı faktoru dəyəri əvvəlcədən ödənilmiş mal üçün müəyyən olunmuş çatdırılma müddətlərinə riayət olunması baxımından da idxalatçı üçün kifayət qədər təhlükəlidir.

İdxalatçının maraqları baxımından isə malın daha uzaq məsafəyə ixracı və onun dəyərinin daha gec ödənilməsi (çünki. Malın dəyərinə görə banka ödənilmiş vəsaitlər mal yalnız alıcıya çatdıqdan sonra satıcının hesabına köçürülür) heç də cəlbədiçi deyil. Bundan başqa əgər çatdırılma artıq yerinə yetirilibsə və alıcı maldan imtina edirsə, bu zaman kifayət qədər çətinliklər çoxluğu meydana çıxır, çünki lıci başqa ölkədə yerləşir. Bu zaman ixracatçı mala necə rəftar etmək barədə qərar qəbul etməlidir. Satıcının gələcək hərəkətlərinin istənilən variantı xərclərlə müşaət olunacaqdır. Satıcı malı geriye qaytara və ya yeni alıcının axtarılması ilə məşğul ola bilər. Laikn bu yenə də ortaya çıxan xərclərin örtülməsi üçün kifayət etməyəcəkdir.

Digər bir hal: Əgər alıcı malı alıbsa, bu zaman ödənilməmiş borcun ödənilməsi məhkəmə qaydasında həll edilə bilər. Lakin bir çox hallarda müqavilələrdə məhkəmə çəkişmələrinin idxalatçı ölkənin və ya üçüncü bir ölkənin ərazisinə keçirilməsi nəzərdə tutulduğundan, bu hüquqi proseduraların reallaşdırılması üçün kifayət qədər xərc tələb olunur.

Yuxarıdakılardan da göründüyü kimi ixracatçı ilə idxalatçı arasında olan məkan fərqi və bu fərqdən irəli gələn zaman problemi ixracatçı və idxalatçının daha uzaq məsafələrdə xarici ticarət əməliyyatları aparmaq maraqlarına böyük zərbə vurur. Bu isə xarici ticarət əməliyyatlarının inkişafı yolunda böyük bir problemdir.

Beynəlxalq ticarətdə qəbul olunmuş təcrübəyə görə bir çox hallarda ixracatçı idxalatçıya yekun hesablaşma sənədlərini xarici valyutada təqdim edir və ya alıcı malın dəyərini öz ölkəsinin valyutası ilə ödəyir ki, bu da ixracatçı üçüç xarici valyuta hesab olunur. Əksər hallarda isə belə valyuta ödənişləri dönərli valyuta ilə, yəni üçüncü bir ölkənin valyutası ilə, məsələn, ABŞ dolları, Avro və s. həyata keçirilir. Bununla əlaqədar olaraq idxalatçının

problemlərindən biri kimi ödənişin həyata keçirilməsi üçün xarici valyutanın əldə olunmasına zərurət, ixracatçı üçün isə onun aldığı xarici valyutanın milli valyutaya çevirməsi zərurəti məsələsi meydana çıxır. İxracatçının və idxalatçının ölkəsində xarici valyutanın milli valyuta ilə alınması və satılması xidmətini bir qayda olaraq ölkənin mərkəzi bankından bu əməliyyatlar üçün xüsusi lisenziya almış müvəkkil banklar həyata keçirir. Lakin xarici valyutanın alışı və satışı ilk baxışdan göründüyü kimi müəssisələr üçün bir o qədər də təhlükəsiz deyildir. Bunun səbəbi – valyuta kursları göstəricilərinin qeyri-sabitliyidir. Valyuta bazarında xarici valyutanın mübadiləsi kursunun qeyri-əlvərişli dəyişməsi riski kontragentlərdən hər biri üçün potensial valyuta problemi hesab edilir.

Əlbəttə, valyuta kursunun tərəflərdən birinin xeyrinə dəyişməsi şəraitində gəlir əldə etmək şansı da var, lakin bu şansla müqayisədə zərər çəkmək təhlükəsi (xüsusən də milli valyutası dönərli olmayan ölkələrin rezidentləri üçün) daha realdır.

Xarici ticarət bağlaşmalarında valyuta riskini mahiyyətə nisbətən də olsa azaltmaq üçün müqavilə qiymətinin elə valyuta ilə müəyyən edilməsini təmin etmək lazımdır ki, bu valyuta kursunun dəyişməsi müəssisə üçün faydalı olsun. İxracatçı üçün belə valyuta kimi müqavilənin qüvvədə olduğu müddətdə kursu mütəmadi olaraq yüksələn valyutanın razılaşdırılması sərfəlidir. İdxalatçı üçün isə əksinə, müqavilə qiymətinin mübadilə kursu mütəmadi aşağı düşən valyutada ifadə olunması sərfəlidir. Lakin müqavilənin bağlanması valyuta heç də həmişə tərəflərdən biri tərəfindən birtərəfli qaydada müəyyən olunmur, çünki, bu məsələdə tərəflərdən birinin valyutayı müəyyən etməsi onun digər məsələdə güzəştə getməsi ilə əvəz olunur ki, bu da heç də həmişə iqtisadi maraqları rəhbər tutan tərəflər üçün arzuolunan hesab edilmir.

Xarici ticarət müqaviləsində valyutanın müəyyən edilməsi ilə əlaqədar hazırda beynəlxalq ticarətdə daha geniş yayılmış praktika müqavilədə valyuta qismində dünyada daha etibarlı valyutalardan (ABŞ dolları, AVRO, SDR, EKYÜ) birinin seçilməsidir. Çünki dünya valyuta bazarında bu valyutaların

kursu nisbətən sabit olduğundan müqavilənin belə valyuta ilə müəyyənləşməsi hər iki tərəf üçün təhlükəsiz olacaqdır.

İdxalatçı və ixracatçı arasında iqtisadi münasibətlərdə tam aydınlığa o zaman nail olunur ki, onlardan hər biri öz ticarət həmkarlarının yerləşdiyi ölkənin qaydalarını və qanunlarını öyrənsinlər və anlasınlar. Belə suallar adətən uzunmüddətli və müvəffəqiyyətli işgüzar münasibətlərdən sonra özünün tam həllini tapır. Həqiqətən də beynəlxalq ticarətə aid olan dövlət göstərişləri bu münasibətlərin iştirakçıları üçün böyük maneələr yaradır. Bu normaları bilməmək isə böyük iqtisadi risk elementi ola bilər. Bütün bunlar birlikdə xarici ticarət münasibətlərinin iştirakçıları üçün qanunvericilik problemlərini formalaşdırır.

Dünya ölkələri siyasi quruluşundan, onların iqtisadi strukturlarından və bu dövlətlərin iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq öz milli iqtisadiyyatlarının optimal inkişafına nail ola bilməzlər. Məhz buna görə də bütün dünya ölkələri beynəlxalq və regional səviyyədə mübadilə sahəsində qarşılıqlı iqtisadi əməkdaşlıq edirlər.

Dünya ölkələri arasında iqtisadi əlaqələrin ən geniş forması xarici ticarət əlaqələridir. Məhsuldar qüvvələrin inkişafı, elmi-texniki tərəqqi əsasında beynəlxalq əmək bölgüsünün genişlənməsi istehsal və mübadilə proseslərinin dövlətlərin milli hüdudlardan kənara çıxmasına səbəb olmuşdur. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq beynəlxalq ticarət ölkələrinin iqtisadi inkişafının əsas amillərindən birinə çevrilmişdir. Bu baxımdan xarici ticarət ölkələrarası iqtisadi münasibətlərin əsas göstəricilərindən biri hesab olunur. Xarici ticarət dövlətlərin dünya iqtisadi birliyinə inteqrasiya olunmasında, onların sosial-iqtisadi inkişafında və valyuta ehtiyatlarının yaradılmasında ən buşlıca amildir. Xarici ticarət həm də ölkələrin təkrar istehsal prosesində qoşulmasında və dünya ölkələrinin maddi və əmək resurslarından səmərəli istifadəsinə imkan yaradır. Dünya sivilizasiyasının hazırkı inkişafı elə bir mərhələyə çatmışdır ki, hər bir ölkənin mövcud təbii-iqtisadi resurslarından səmərəli istifadə olunması, iqtisadi tələbatlarının ödənilməsi və onların gələcək inkişafı xarici ticarətlə

bağlıdır. Xarici ticarət ilk növbədə dövlətlər arasında idxal və ixrac əməliyyatlarının məcmusu kimi çıxış edir. Xarici ticarət əməliyyatlarında dövlətlər o növ əmtələri ixrac edirlər ki, bu əmtələrin ölkə daxilindəki milli istehsal xərcləri dünya bazarı istehsal xərcləri səviyyəsindən aşağı olsun və əksinə, dövlətlər o məhsulları idxal edirlər ki, ölkəyə gətirilən məhsulların beynəlmiləl istehsal xərcləri ölkədəki əmtələrin milli istehsal xərclərindən aşağı olsun.

Dövlətlər arasına ixrac əməliyyatlarının məcmusunun idxal əməliyyatlarının məcmusuna nisbəti xarici ticarət balansı adlanır. Xarici ticarət əməliyyatlarında ixracın həcmi idxalın həcmindən çox olarsa, xarici ticarət balansının qalığı müsbət, idxalın ümumi həcmi ixracın ümumi həcmindən çox olarsa, xarici ticarət balansının qalığı mənfi hesab olunur. Bütövlükdə xarici ticarətin inkişafı beynəlxalq əmək bölgüsünün genişlənməsi əsasında dünya ticarət əlaqələrinin beynəlmilləşməsi, beynəlxalq sahibkarlıq fəaliyyətinin miqyasının artması və onların fəaliyyət sferasının genişlənməsi ilə bağlıdır. Ölkələr arasında xarici ticarət şərtləndirən və onu zəruri edən bir sıra amillər mövcuddur ki. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Ölkələrin öz zəruri tələbatlarını ödəmək üçün ölkədəki məhsulların kifayət etməməsi;
2. Dünya miqyasında eyni növ məhsulların istehsal xərclərində əhəmiyyətli fərqlərinin mövcudluğu;
3. Ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsindəki müxtəliflik.

Qeyd edək ki, hər hansı bir ölkə xarici ticarət əməliyyatlarını apararkən ilk növbədə milli iqtisadi mənafeələrini əsas götürməlidir. Ümumiyyətlə, xarici ticarətdə ölkələrin hər biri müəyyən iqtisadi səmərəni əldə etmək məqsədilə iştirak edirlər.

Artıq xarici ticarət istər ayrı-ayrı ölkələrdə, istərsə də dünya miqyasında ictimai həyatın ayrılmaz və mühüm tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

Ölkələr nə üçün ticarət edirlər? Bu sualın cavabını hər şeydən əvvəl beynəlxalq əmək bölgüsünü şərtləndirən amillərdə axtarmaq lazımdır. İqtisadi

ehtiyatlarla təmin olunma və iqtisadi potensial baxımından ölkələr bir-birindən ciddi şəkildə fərqlənirlər. Müxtəlif ölkələrin iqtisadi potensial imkanları arasındakı fərq bu ölkələrdə təbii ehtiyatların qeyri-bərabər bölgüsü ilə yanaşı iri maşınli istehsal sahələrinin meydana gəlib inkişaf etməsi olmuşdur. İri maşınli sənaye ölkələri inkişaf səviyyələrinə görə bir-birindən ciddi surətdə fərqləndirir və istehsalın təbəqələşməsinə daha da dərinləşdirir. Bu isə dünyada ticarət əlaqələrinin daha da genişlənməsinə və öz növbəsində idxal-ixrac əməliyyatlarının dərinləşməsinə səbəb olmuşdur. Bütövlükdə qeyd edildiyi kimi beynəlxalq əmək bölgüsü nəticəsində ölkələr müxtəlif məhsulların istehsalı üzrə ixtisaslaşırlar. O da məlumdur ki, heç bir ölkə öz istehsalı ilə özünün bütün ehtiyaclarını təmin edə bilmir. Beynəlxalq miqyasda qismət fərqi də xarici ticarəti şərtləndirən mühüm amillərdən biridir. Məlum olduğu kimi, istehsalda məhsuldarlıq bütün ölkələrdə eyni deyildir. Bu isə istehsal olunan məhsulların maya dəyərinin və son nəticədə beynəlxalq qiymətlərin fərqli olmasına səbəb olur. Beynəlxalq ticarət isə tələb edir ki, hər bir ölkə istehsal edə bildiyi bütün məhsulları deyil, ən az xərclə başa gələn məhsul istehsalı ilə məşğul olsun. Beləliklə, ölkə daxildə aşağı istehsal xərcləri ilə başa gələn məhsulları istehsal etməli, daha çox istehsal xərci tələb edən məhsulları isə xaricdən idxal etməlidir. Bu şərtə əməl edən ölkə beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərindən ölkənin iqtisadi inkişafı üçün istifadə etmiş olur. Son nəticədə xarici ticarət bütün ölkələrdə əlverişli olur.

Son dövrlər dünya ölkələri arasında iqtisadi inteqrasiya əlaqələri daha da güclənmişdir. Artıq hər bir ölkənin iqtisadi inkişafı milli sərhədlərdən çıxaraq dünya iqtisadiyyatına qovuşur. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr iqtisadi cəhətdən zəif olan ölkələrdə öz müəssisələrini yaratmaqla həm öz milli maraqlarını təmin edir, həm də bu ölkələrdə milli sənayenin inkişafını sürətləndirirlər. Dünya iqtisadiyyatında transmilli şirkətlərin sayı və xüsusi çəkisi getdikcə artır, sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr dünya bazarına əsasən hazır məhsullar, qabaqcıl texnologiya, yəni daha çox əməktutumlu

məhsul çıxarır ki, bu da həmin ölkələrə xarici ticarətdə daha çox gəlir gətirməyə imkan verir.

Beynəlxalqi ticarət əməliyyatları mahiyyətinə görə 2 qrupa ayrılır: əsas və əlavə əməliyyatlar.

Əsas əməliyyatlara bilavasitə həmin əməliyyatların iştirakçıları (müxtəlif ölkələrin kontragentləri) arasında qarşılıqlı ödəniş şərti ilə ticarət əməliyyatlarının həyata keçirilməsi, əlavə əməliyyatlara isə malların (yükün) satıcıdan alıcıya kimi hərəkəti ilə bağlı olan ticarət əməliyyatları aiddir.

Əsas ticarət əməliyyatları aşağıdakılardır:

- malların mübadiləsi (alqı/satqı) üzrə ticarət əməliyyatları (idxalat və ixracat);

- patent, lisenziya və «nou xau» formasında elmi-texniki biliklərin mübadiləsi;

- icarə üzrə ticarət əməliyyatları;

- beynəlxalq informasiyalar və idarəetmənin təkmilləşdirilməsi sahəsində məsləhət xidmətləri üzrə ticarət əməliyyatları;

- kinofilmlərin, teleproqramların mübadiləsi üzrə əməliyyatlar.

Əlavə ticarət əməliyyatları aşağıdakılardır (bu əməliyyatlar beynəlxalq mal dövriyyəsinə təmin edir və «mal yeridilişi əməliyyatları» adını alıb):

- beynəlxalq yüklərin daşınması əməliyyatları;

- nəqliyyat-ekspeditor əməliyyatları;

- nəqliyyat-ekspeditor əməliyyatları;

- beynəlxalq yükdaşıma prosesində malların qorunması üzrə əməliyyatlar;

- yüklərin sığortası əməliyyatları;

- beynəlxalq hesablaşmaların aparılması üzrə əməliyyatlar.

Beynəlxalq ticarət işinin spesifik sferası olan istehsal və elmi-texniki əməkdaşlıq sahəsi xüsusi diqqət kəsb edir. Çünki bu əməkdaşlıq müəyyən təşkilati-idarəetmə fəaliyyətinin nəticələri kimi çıxış edir.

Təşkilati idarəetmə əməliyyatlarının əsas məqsədi isə aşağıdakı sövdələşmələrin bağlanması ilə nəticələnir:

- a) istehsalın ixtisaslaşdırılması və kooperasiyalaşdırılması;
- b) obyektlərin və onların istismarının birgə təşkili;
- c) mal-material dəyərlərinin ödənilməsi şərtilə iri sənaye obyektlərinə göndərilməsi;
- d) elmi tədqiqatlar sahəsində kooperasiya.

Bu sövdələşmələr beynəlxalq ticarət sazişləri əsasında reallaşdırılır. Bütün bu qeyd olunanlarda məqsəd bilavasitə idxal və ixrac əməliyyatlarının həyata keçirilməsi zamanı dövlətin tənzimləmə mexanizminin işləmə prinsipini daha dərinlən dərk etməkdən ibarətdir. Ümumiyyətlə, hər bir dövlət istər inkişaf etmiş ölkə, istər inkişaf etməkdə olan ölkə olsun, onun iqtisadiyyatının prioriteti bilavasitə az məhsul idxal etməklə ixrac məhsullarının xarici bazara çıxarılmasından ibarətdir. Bunun üçün də dövlət bir çox iqtisadi alətlərdən istifadə edərək bilavasitə ixracın stimullaşdırılması probleminə daha çox diqqət yetirir. Müasir dövrdə inkişaf etmiş ölkələrdə bilavasitə hazır məhsulların ixracı üstünlük təşkil edirsə də, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bu xammalların ixracının üstünlüyü ilə xarakterizə olunur. Buna da yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi beynəlxalq əmək bölgüsünün təsiri səbəb olur. İqtisadiyyatın inkişafına nəzər salsaq, görürük ki, bazar iqtisadiyyatının inkişaf etmiş ölkələrində – xarici ticarətin tənzimlənməsində əsas yeri milli ixracatçıların stimullaşdırılması metodları təşkil edir. Bu metodlar çox müxtəlifdir və ona görə də hər bir dövlət öz iqtisadiyyatına uyğun olaraq xarici ticarətdə ixracın stimullaşdırılması üçün aşağıdakı metodlardan istifadə edir.

1. Subsidiyalaşdırma;
2. Kreditləşdirmə;
3. İdxal-ixrac əməliyyatlarının sığortalıması;
4. Vergi güzəştləri;
5. Kapitalın idxal və ixracının stimullaşdırılması;
6. Dövlətin malların istehsalı və ixracında aktiv iştirakı;
7. İxrac yönümlü istehsala uzunmüddətli kapital qoyuluşu.

Yuxarıda qeyd olunan metodların hamısı, demək olar ki, ixracın stimullaşdırılmasında milli sahibkarlara böyük dəstək olur. Bundan başqa, dövlət bəzi hallarda ixracı stimullaşdırmaqdan ötrü bu fəaliyyətlə məşğul olan firmalara güzəştlər edir və həmin firmaların rəqabət qabiliyyətliliyini artırmaq üçün inzibati tədbirlərdən də istifadə edir.

II FƏSİL. MÜƏSSİSƏNİN XARİCİ İQTİSADI FƏALİYYƏTİNİN UÇOTUNUN NƏZƏRİ VƏ PRAKTİKİ PROBLEMLƏRİ

2.1 Müasir dövrdə müəssisənin (firmanın) xarici iqtisadi fəaliyyətinin uçotunun təşkili əsasları

Müasir dövrdə xarici iqtisadi fəaliyyət Azərbaycan Respublikasının xarici dövlətlərlə həyata keçirdiyi iqtisadi əlaqələrin ən mühüm növlərindən biri hesab olunur. Mövcud qanunvericiliyə əsasən hər bir təsərrüfat subyektinin öz biznesini xarici ölkələrdə yaratması müasir dövrdə mühasibat uçotunun əhəmiyyətini daha da artırır və onun yüksək səviyyədə qurulmasını tələb edir. Xarici iqtisadi fəaliyyət sferası dövlətin marağı olan sahə olduğu üçün ona sistemli nəzarət təşkil edilir və belə nəzarət mexanizmi mövcud qanunvericilik və düzgün təşkil olunmuş mühasibat uçotu vasitəsi ilə həyata keçirilir. Xarici iqtisadi fəaliyyət çoxlu sayda qanun, normativ sənədlər, əsasnamələr və onlara uyğun işlənmiş qaydalar məcmusu ilə nizamlanır. Xarici iqtisadi fəaliyyət sferasında mövcud olan bir çox qayda və normativ sənədlərin dəyişməsi mühasibat uçotunun təşkilinə öz təsirini göstərir. Belə olan şəraitdə mühasibat uçotu müəssisənin (firmanın) maliyyə təsərrüfat fəaliyyətini əks etdirməklə kifayətlənmir. Çünki düzgün və səmərəli təşkil edilmiş mühasibat uçotu xarici iqtisadi fəaliyyətə öz təsirini göstərir. Mühasibat uçotu xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi mexanizmini informasiya ilə təmin edir, malların, iş və xidmətlərin alqı-satqısında baş vermiş nisbətə pozulması hallarını aşkara çıxarır. Başqa sözlə desək, müasir dövrdə mühasibat uçotu idarəetmə qərarlarının qəbulu və bütövlükdə idarəetmə sistemini mühüm maliyyə məlumatları ilə təmin edən informasiya həlqəsi kimi çıxış edir. Bu vəzifə xarici iqtisadi fəaliyyəti müəyyən edən amillərin və güclü təsiri ilə daha da aktuallaşır. Bu vəziyyət təkcə xarici dildə olan sənədlərlə işləmək zərurəti ilə məhdudlaşmır. Ölkə daxilində iqtisadi fəaliyyəti uçota almağa öyrənmiş mühasiblər müasir dövrdə xarici iqtisadi fəaliyyətin uçotunu həyata keçirmək üçün yeni, daha yüksək biliyə yiyələnmək

zərurətini yaxşı başa düşür. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, müəssisənin mühasibat aparatı mövcud olan təsərrüfat əməliyyatları ilə yanaşı valyuta əməliyyatlarının uçotunu həyata keçirir. Xarici iqtisadi fəaliyyət sferasında ikinci mühüm cəhət gömrük əməliyyatlarının uçotu təşkil edir. Bu sahədə tam formalaşmış sistemli biliyin olmaması bir sıra itkilərə gətirib çıxarır. Bundan başqa, xarici iqtisadi fəaliyyətdə beynəlxalq qayda, adət və razılaşmalara riayət edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Aydınır ki, yeni iqtisadi münasibətlər sistemində beynəlxalq münasibətlər öz oyun qaydalarını diktə edir və ticarət bağlaşmaları üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsində kəskin intizam tələb edir. Bu halda bağlanmış müqavilələrin və kontraktların iqtisadi faydalılığını qabaqcadan hesablamaq tələb olunur. Maliyyə təhlilinin informasiya bazasını dəqiq iqtisadi məlumat verən mühasibat uçotu təşkil edir. Mühasibat uçotu bağlanmış müqavilələr (kontraktlar) üzrə xərcləri və vergiləri, eləcə də rüsumları toplayır və firmanın inkişafı üçün zəruri olan idarəetmə qərarlarının optimal variantını müəyyən etməyə imkan verir.

Müasir dövrdə xarici iqtisadi fəaliyyətin bir sıra əsas istiqamətlərini fərqləndirmək olar: 1) xarici ticarət; 2) investisiya fəaliyyəti; 3) işlərin yerinə yetirilməsi və xidmətlərin göstərilməsi, lisenziyaların alınb-satılması; 4) patentlərin alınb-satılması; 5) barter əməliyyatları; 6) sərhədyanı ticarətin təşkili; 7) xarici investisiyalı müəssisələrin təşkili və s. Aydınır ki, müəssisənin həyata keçirdiyi bütün xarici iqtisadi fəaliyyət növləri üçün mühasibat uçotunun metodologiyası prinsipə vahid olur. Çünki bütün idxal-ixrac əməliyyatlarını həyata keçirən əksər müəssisələr üçün mal (əmtə) əməliyyatlarının uçotunun təşkili xarakterik hal sayılır. Xarici iqtisadi fəaliyyətdə əmtə dedikdə təkcə əşyalar deyil, həm də müxtəlif xidmətlər, informasiya, intellektual əmək məhsulu, qiymətli kağızlar və s. başa düşülür. Əmtə və xidmətlərin məzmun və forma diapazonu dedikdə, xammal göndərilməsindən ideyanın (fikrin) satılmasına qədər həyata keçirilən işlər başa düşülür. Məhz buna görə də hər bir xarici iqtisadi fəaliyyətin əsasını əmtənin alınması və satılması təşkil edir. Müasir dövrdə əmtə, idxal-ixrac əməliyyatları müəssisənin bütün növ xarici iqtisadi fəaliyyətinin ümumi məz-

mununu təşkil edir və mühasibat uçotunun əsas obyektini hesab olunur. İdxal-ixrac əməliyyatları xarici iqtisadi fəaliyyətdə böyük xüsusi çəkiyə malik olduğu üçün bütün müəssisələrin fəaliyyəti bununla əhatə olunur. Müəssisənin (firmanın) digər xarici iqtisadi fəaliyyət növləri mahiyyətcə buna uyğun olduğundan deyilənlər ümumi xarakter daşıyır.

İdxal-ixrac əməliyyatları zamanı həm ölkə və həm də xarici təşkilatlarla, nəqliyyat ekspeditor qurumları, sığorta və gömrük orqanları ilə hesablaşmalar meydana çıxır. Hesablaşma zamanı həm milli, həm də xarici valyutadan istifadə olunur. Bunun nəticəsində uçotda iki valyutadan, yəni müqavilədə (kontrakt-da) nəzərdə tutulan hesablaşma (xarici) valyutasından və milli valyutadan istifadə olunması zərurəti yaranır.

Hesablaşmaların aparılması Beynəlxalq bank və digər müvəkkil banklar tərəfindən həyata keçirilir. Bu hesablaşmaların vaxtında və tam aparılması xüsusi nəzarət tələb edir və belə nəzarət münasibəti uçotu vasitəsi ilə həyata keçirilir. Xarici ticarət təşkilatları idxal-ixrac əməliyyatları aparmaqla bağlanmış sazişlərin səmərəliliyinin optimal səviyyəsini təmin edir. Xarici ticarət əməliyyatlarının səmərəlilik səviyyəsi sərf olunmuş məsrəflərin səviyyəsindən bilavasitə asılı olur. Bu xərclərə nəzarət uçotun vəzifələrindən hesab olunur.

Müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin uçotu qarşısında aşağıdakı vəzifələr durur: 1) xarici iqtisadi fəaliyyət üzrə müqavilə və sazişlərin yerinə yetirilməsi üzərində nəzarətin təmin olunması; 2)bağlanmış sazişlər üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə gündəlik nəzarət edilməsi; 3)idxal-ixrac əməliyyatları üzrə əmtəələrin hərəkəti və mühafizəsinə sistemli nəzarətin təşkil olunması; 4) həyata keçirilmiş əməliyyatlar üzrə hesablaşmaların düzgün və vaxtılı-vaxtında aparılmasına nəzarətin həyata keçirilməsi; 5)xarici ticarət əməliyyatlarının səmərəlilik səviyyəsinin dəqiq hesablanması və qiymətləndirilməsi; 6)təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsinin və onun rentabellik səviyyəsinin dəqiq və düzgün hesablanması; 7) xarici iqtisadi fəaliyyət üzrə hesabatın vaxtında və düzgün tərtibinin təmin olunması;

Sadalanan vəzifələrin yerinə yetirilməsi bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan iki uçot növünə, yəni mühasibat və statistika uçotuna həvalə edilir. Bağlanmış müqavilə və sazişlər üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə sistemli nəzarət, eləcə də əmtəələrin hərəkətinə nəzarət operativ-statistik uçotun əsas funksiyası sayılır. Qalan vəzifələr mühasibat uçotuna həvalə edilir. Operativ statistik uçot mühasibat uçotuna nisbətən müqavilə və bağlanmış sazişlər üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin gedişi haqqında zəruri informasiyaları daha tez zaman kəsiyində əldə etməyə imkan verir. Operativ-statistik uçotun mühasibat uçotundan fərqləndirici xüsusiyyəti idxal-ixrac malların qiymətləndirilməsi üsulu hesab olunur. Bir qayda olaraq mühasibat uçotunda əmtəənin dəyəri tədarük qiyməti ilə müəyyən olunur və həm də xarici malsatanların yazmış olduğu mal sənədində, hesab fakturada göstərilir. Tədarük üsulundan asılı olaraq malsatanların hesabnaməsində malların qiymətindən başqa tara və qablaşdırmanın dəyəri, onların daşınması ilə əlaqədar xərclər əks etdirilir. Əmtəələrin bu cür qiymətləndirilməsi idxal-ixrac əməliyyatlarına görə hesablaşmaların aparılması üzərində nəzarətin düzgün təşkil edilməsi ilə əlaqədar ola bilər. Operativ-statistik uçot ixtisaslaşdırılmış firma və nəqliyyat kontorlarında, xarici ticarət təşkilatlarının valyuta maliyyə şöbəsində aparılır. Firmanın uçot məlumatlarının ümumiləşdirilməsi və operativ-statistik hesabatın tərtib olunması plan-iqtisad şöbəsinə həvalə edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, müəssisə və firmalarda operativ-statistik uçotdan fərqli olaraq mühasibat uçotu rəsmiləşdirilmiş sənədlərə əsasən təşkil olunur. Təsərrüfat subyektlərində mühasibat uçotu baş mühasib və onun müavinlərinin rəhbərliyi ilə aparılır. Bu zaman mühasibatlıq üç şöbədən ibarət olur: 1) ixrac şöbəsi; 2) idxal şöbəsi; 3) ümumi şöbə. I və II şöbə idxal-ixrac malları üzrə malalanlara hesabnamə yazılmasını və qeydə alınmasını, malların dəyərinin ödənilməsi üzərində nəzarəti, idxal-ixrac malları üzrə malsatanların hesabnamələrinin qeydiyyatını və yoxlanmasını, malların hərəkəti və mühafizəsi üzərində nəzarəti, eləcə də mühasibat hesabatının tərtibini həyata keçirir. Ümumi şöbə isə Beynəlxalq bank və digər müvəkkil banklarla, əmək haqqına görə işçi heyəti ilə, müxtəlif təşkilat və şəxslərlə hesab-

laşmalar aparır, kassa əməliyyatlarının, inzibati idarə xərclərinin uçotunu həyata keçirir və son nəticədə təşkilatın balansını tərtib edir. Xarici iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan müəssisənin xarici ticarət əməliyyatları mühasibatlıq tərəfindən sintetik və analitik hesablarda əks etdirilir. Sintetik hesablar iqtisadi məzmunundan asılı olaraq dörd qrupa bölünür: 1. Təsərrüfat vəsaitlərini uçota alan hesablar; 2. Yayındırılmış vəsaitləri uçota alan hesablar; 3. Təsərrüfat vəsaitlərinin mənbələrini uçota alan hesablar; 4. Təsərrüfat proseslərini uçota alan hesablar. Birinci və üçüncü qrup hesablar müəssisə və təşkilatlara məxsus vəsaitlərin mənbələrinin tərkibində olan bütün dəyişiklikləri əks etdirmək üçün istifadə olunur. Təsərrüfat proseslərini uçota alan hesablar isə hesabat dövründə alınmış və satılmış ixrac, idxal, təkrar ixrac, ixracdan götürülmüş malları, eləcə də təkrar ixraca verilən idxal mallarının dəyərini əks etdirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu hesabların digər hesablardan fərqli olaraq ayın axırına heç bir qalığı olmur. Əgər sintetik hesabların məzmunu analitik hesablarla konkretləşdirilirsə, mühasibatlıqda onun təşkilinə xüsusi fikir verilir. Analitik hesabların müəssisənin (firmanın) xarici ticarət fəaliyyətində tətbiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onun köməyi ilə ölkə və xarici malsatanlarla bağlanmış kontraktların yerinə yetirilmə vəziyyəti, idxal-ixrac mallarının hərəkəti və mövcudluğu, xarici iqtisadi fəaliyyətin son maliyyə nəticəsi üzərində nəzarət həyata keçirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müəssisə və təşkilatların təsərrüfat fəaliyyətinin uçotunun düzgün və real təşkili ilk növbədə sənədləşmədən və sənəd dövriyyəindən asılı olur. Xarici iqtisadi fəaliyyət təsərrüfat fəaliyyətinin tərkib hissəsi olduğundan müasir dövrdə onların düzgün uçota alınması və sənədləşmə mexanizminin mənimsənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İdxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi qaydaları haqqında mövcud təlimata əsasən qeyd edilən əməliyyatların uçotu aşağıdakı sənədlərin tərtibini nəzərdə tutur: 1) Xarici iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün bağlanmış müqavilə, kontrakt və ya saziş; 2) Malsatan firmaların aksept edilmiş hesabnamələri; 3) Malların müvafiq ünvanlara göndərilməsinə dair rabitə şöbəsinin qəbzi; 4) Malların

limana və ya anbara daxil olmasına dair qəbul aktı; 5) Yola salınmış mallara görə yükləmə sənədlərinə əsasən xarici malalanlara yazılmış hesabnamə-faktura; 6) Əmtələrin xaricdə hərəkətini təsdiq edən xarici ekspeditorların qəbul aktları; Müasir dövrdə müəssisənin (firmanın) xarici ticarət əməliyyatlarının rəsmiləşdirilməsi üçün rezidentlər (icraçılar) müvafiq nazirliklərə aşağıdakı sənədləri təqdim edir:

a) İxrac əməliyyatları üzrə: 1) xarici firmalarla bağlanmış müqavilə; 2) istehsalçı və ixracatçı firma arasında bağlanmış müqavilə (istehsalçı ixrac etmədikdə); 3) ixrac qiymətinin əsaslandırılması haqqında arayış; 4) Azərbaycan Respublikasına başqa ölkələrdən gətirilən mallar haqqında sənədlər;

b) idxal əməliyyatları üzrə: 1) xarici firmalarla bağlanmış müqavilə; 2) əməliyyatların maliyyələşdirmə mənbələri haqqında məlumat; 3) idxal qiymətlərinin əsaslandırılması haqqında arayış;

Xarici ticarət əməliyyatlarının rəsmiləşdirilməsi üçün rezident-müəssisələr gömrük orqanlarına aşağıdakı sənədləri təqdim edir:

a) İxrac əməliyyatları üzrə: 1) xarici firmalarla bağlanmış müqavilə; 2) ixrac olunmuş malların mənşəyi haqqında sənəd; 3) ixrac olunmuş malların dəyərinin əvvəlcədən ödənilməsi və akkreditivin açılması barədə müvəkkil bankın sənədi; 4) idxal-ixrac qaydalarında nəzərdə tutulan hallarda Nazirlər Kabinetinin sərəncamı, İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin müsbət rəyi, gömrük yük bəyannaməsi;

b) idxal əməliyyatları üzrə: 1) bağlanmış müqavilə və ya kontrakt; 2) gömrük yük bəyannaməsi; 3) invoys-idxal mallarının əmtəə dəyərini müəyyən edən sənəd; 4) yol-nəqliyyat sənədi; 5) əmtəənin mənşəyini təsdiq edən sənəd; 6) əmtəənin keyfiyyəti sertifikatı; 7) əmtəənin uyğunluq sertifikatı; 8) əsasnamədə nəzərdə tutulan hallarda Nazirlər Kabinetinin sərəncamı, İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin müsbət rəyi;

Göründüyü kimi, xarici iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün ilk növbədə müqavilə, saziş və ya kontrakt bağlanılır. Həmin sənəddə müqavilənin obyektı, onun sənədləşdirilməsi qaydası, yüklənmə və təhvil verilmə tarixi,

hesablaşma forması və müddəti, eləcə də müqavilə öhdəliyinin yerinə yetirilməsinə görə tərəflərin məsuliyyəti, habelə tərəflərin hüquqi ünvanı göstərilir. Bağlanmış kontrakt və müqavilələr müvafiq orqanlar tərəfindən təsdiq edilir. Malsatan firmaların hesab-fakturaları mal müşayiətedici sənədlərlə birlikdə hesablaşmanı həyata keçirmək üçün istifadə olunur.

Beynəlxalq nəqliyyat-yük qaimələri ölkə təcrübəsində istifadə olunan sənədlərə müvafiq olmasına baxmayaraq, onların arasında bir sıra ciddi fərqlər mövcuddur. Poçt qəbzləri malın yola salınmasını təsdiq edən sənəd kimi əmtəə yola salınanda tərtib olunur. Konosament əmtələrin gəmi vasitəsi ilə yola salınması zamanı tərtib edilir və orada malsatanların adı, əmtəənin çeşidi, miqdarı, qiyməti, malalanın ünvanı və sairə göstərilir.

Xarici iqtisadi fəaliyyət sferasında ən çox istifadə olunan sənəd gömrük-yük bəyannaməsi hesab olunur. Ona görə də müasir dövrdə həmin sənədin düzgün tərtib olunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Gömrük-yük bəyannaməsi Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədini keçən və sərbəst buraxılan əmtələr üçün tərtib olunur. Gömrük-yük bəyannaməsinin göstəricilərini (rekvizitlərini) tam və düzgün tərtib etmək üçün onun formalaşması mexanizmini bilmək zərurəti yaranır. Dörd vərəqədən ibarət olan gömrük-yük bəyannaməsinin birinci vərəqi eyni adlı mallar üzrə məlumatları əks etdirmək üçün nəzərdə tutulur. Əgər bir neçə əmtəə növü müxtəlif adda bəyan edilərsə, bu halda ikinci əlavə list istifadə olunur. Sözügedən gömrük yük bəyannaməsinin vərəqələri aşağıdakı kimi bölüşdürülür: 1) Əsas vərəqə gömrük orqanlarında qalır və xüsusi arxivdə saxlanılır; 2) İkinci vərəqə gömrük statistikasına şöbəsində qalır; 3) Üçüncü vərəqə bəyannamə sahibinə verilir; 4) Dördüncü vərəqə əmtələrin ixracı zamanı müşayiətedici sənədlərə əlavə olunur və sərhəd gömrük məntəqəsinin gömrük orqanlarına verilir. Malların idxalı zamanı həmin sənəd gömrük orqanının müvafiq şöbəsində qalır və ona əsasən gömrük rəsmiləşdirilməsi həyata keçirilir.

Göründüyü kimi, ixracatçı müəssisəyə gömrük yük bəyannaməsinin üçüncü sürəti verilir və ona əsasən mühasibatlıq rüsumun və verginin hesablanması

proseduralarını, eləcə də əmtəələrin mədaxili və satışını müvafiq yazılışlarla rəsmiyyətə salır. Gömrük yük bəyannaməsinin «deklorasiya» adlı I yarım sütununda mallar ixrac olunan zaman «ƏK» və idxal olunan zaman «İM» işarəsi qoyulur (ixrac olunma və idxal olunma). Həmin sütunun ikinci yarım sütununda gömrük rejiminin kodu göstərilir. Mal göndərənlər haqqında məlumat gömrük yük bəyannaməsinin ikinci qrafasında əks etdirilir. Burada müəssisə, yaxud şəxsin adı, ünvanı və onu təsdiq edən sənəd göstərilir. Qrafanın aşağı hissəsində № nişanından sonra identifikasiya nömrəsi qoyulur. Malalanlar barədə məlumatlar VIII sütunda verilir. Orada xarici müəssisənin adı və ünvanı, yaxud fiziki şəxsin rekvizitləri göstərilir.

«Alıcı» dedikdə əmtəənin idxalı zamanı Azərbaycan Respublikasına gətirilən əmtəəyə mülkiyyət hüququ olan şəxs nəzərdə tutulur. Bəzi hallarda malalan və malsatan əmtəənin sahibi olmaya da bilər. Onların adını sövdələşmə protokolunda və ya əmtəənin daşınma sənədlərində görmək olar. Maliyyə intizamı üçün cavabdeh şəxs dedikdə, alqı-satqı mübadilə razılaşması (müqaviləsi) bağlayan və ona görə hesablaşmanı həyata keçirən şəxs başa düşülür. Həmin şəxs haqqında məlumat Gömrük-yük bəyannaməsinin 9-cu qrafasında göstərilir. Həmin qrafada maliyyə intizamını həyata keçirən müəssisə, yaxud şəxsin adı və ünvanı göstərilir. Əgər maliyyə intizamını həyata keçirən şəxs malsatanla eyniyyət təşkil edərsə, onda ixrac zamanı 2-ci qrafaya, idxal zamanı isə 8-ci qrafaya istinad edilir. Əgər müəssisə malını ixraca sərbəst şəkildə göndədirsə, onda onun 2 və 9-cu qrafalarda adı qeyd olunur. Əgər əmtəə vasitəçinin köməyi ilə satılarsa onda 9-cu qrafada vasitəçinin adı və rekvizitləri qeyd olunur. Məhz buna görə də gömrük-yük bəyannaməsinin «faktura dəyəri», «gömrük dəyəri», «ümumi gömrük dəyəri», «malların valyuta və ümumi faktura dəyəri» adlı 42, 45, 12 və 22-ci qrafaları mühasibatlığın daim diqqət mərkəzində durur.

Əmtəənin «faktura dəyəri» dedikdə bağlanmış kontrakta (müqaviləyə) əsasən faktiki olaraq ödənilmiş, yaxud ödənilməli olan malın dəyəri başa düşülür. Gömrük dəyəri dedikdə: a) gətirilən (idxal olunan) mallar üçün gömrük

tarifi haqqında normativ aktlara müvafiq olaraq müəyyən edilən dəyər başa düşülür; b) ixrac malları üçün hesab fakturada göstərilən qiymət nəzərə alınmaqla gömrük sərəhdinə qədər daşınma xərcləri də daxil olmaqla formalaşan əmtənin dəyəri nəzərdə tutulur. Digər hallarda isə gömrük dəyəri kommersiya, nəqliyyat, bank, mühasibat və digər sənədlərdə təsdiq edilmiş qiymətlər əsasında müəyyən olunan dəyər kimi şərh olunur. Deyilənlərdən göründüyü kimi gömrük-yük bəyannaməsi kontraktın (müqavilənin) əsas şərtləri, pul və əmtəə-material qiymətlərini alacaq tərəflər, gömrükdə olan güzəştlər, malın daşınması həyata keçirilən nəqliyyat vasitələri, gömrük rüsum və vergiləri haqqında məlumatları özündə birləşdirir. Aydın ki, həmin məlumatlar mühasibatlıqda müvafiq uçot qeydləri aparmaq üçün əsas informasiya bazası hesab olunur.

Müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətini uçota almaq üçün istifadə edilən hesablar müəyyən əlamətlər üzrə qruplaşdırılır. Xarici iqtisadi fəaliyyət sferasında istifadə edilən hesablar planı iqtisadiyyatının digər sahələrində tətbiq olunan hesablar planından fərqlənir. Onun özünə məxsusluğu üç əsas prinsipə müəyyən olunur: 1) müəssisənin (firmanın) fəaliyyəti xarici ticarətlə bağlı olur və idxal, eləcə də ixrac mallarına görə hesablaşmalar xarici valyuta və ölkə manatı ilə həyata keçirilir; 2) müəssisə (firma) xarici iqtisadi fəaliyyət funksiyasını yerinə yetirmək üçün həm MDB, həm də inkişaf etmiş kapitalist ölkələrinin firmaları müstəqil əlaqəyə girir; 3) xarici ticarət (idxal-ixrac) əməliyyatlarının kompyuterləşmə dərəcəsi yüksək səviyyədə təmin olunur. Bütün bunları nəzərə alaraq müəssisənin xarici ticarəti fəaliyyətini uçota alan hesablar 9 blokda birləşdirilir. Bu planda sintetik hesablarla yanaşı vahid hesab planına müvafiq tərtib olunmuş subhesabların nömrə və adları, eləcə də xarici iqtisadi ticarət fəaliyyəti sferasında istifadə olunan subhesabların nömrə və adları göstərilir.

2.2 İxrac əməliyyatlarının uçotu və onun təkmilləşdirilməsi istiqlamətləri

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkənin sosial və iqtisadi həyatında baş dəyişikliklər, öz növbəsində, xari iqtisadi fəaliyyət sferasında da bir sıra köklü dəyişikliklərə səbəb olur. Xarici iqtisadi fəaliyyətin demokratikləşdirilməsi və liberallaşdırılması hər bir sahibkara beynəlxalq iqtisadi əlaqələr yaratmağa əlverişli şərait yaradır. Məhz buna görə müasir dövrdə xarici iqtisadi fəaliyyət dövlətlərarası iqtisadi əlaqələrin ən mühüm növlərindən birinə çevrilir. Bundan başqa, müəssisələrin fəaliyyətinin bazar münasibətlərinə uyğun qurulması, mövcud qanunvericilik qaydalarının sadələşdirilməsi müxtəlif mülkiyyət münasibətlərinə mənsub təsərrüfat subyektlərinə müstəqil qaydada idxal-ixrac əməliyyatları aparmağa və öz biznesini yeni prinsiplər əsasında qurmağa geniş imkanlar açır. Bir sözlə, müasir dövrdə xarici ticarət və iqtisadi əlaqələr üzrə dövlət inhisarı ləğv edilmiş və artıq bu işlə xüsusi sahibkarlar və biznesmenlər məşğul olur.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsi prosesində onların iştirakçıları müəyyən xərclərə məruz qalır və onlar satılmış malların tam maya dəyərinin tərkib hissəsi hesab olunur. Qeyd edilən belə məsrəflər kommersiya xərcləri adlanır və onlar satılmış məhsulun istehsalı ilə birbaşa əlaqədar olmur. Həmin xərclər məsrəflərin tərkibində yüksək xüsusi çəkiyə malik olmaqla əmtəənin qiymətinin 40-50%-ni təşkil edir. Ona görə də onların uçotunun düzgün təşkili və vaxtında rəsmiyyətə salınması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Aydındır ki, müasir dövrdə kommersiya xərclərinin həcmi əmtəələrin göndərilməsinin ilkin şərtlərindən birbaşa asılı olur. İxrac mallarının satışı zamanı kommersiya xərclərinin tərkibinə malların yüklənməyə hazırlanması, ixrac məhsullarının daxili yükdaşıma vasitələrə və beynəlxalq nəqliyyata yüklənməsi, nəqliyyat-xərcləri, malın sığortası, malın yolda saxlanma xərcləri, əmtəələrin malların malalanın anbarına çatdırılması xərcləri, nəqliyyat-ekspeditor təşkilatlarına komission ödəmələri, gömrük rüsumlarının ödənilməsi üzrə bank xərcləri, vergi, rüsum və

s. məsrəflər aid edilir. Kommersiya xərclərinin uçotunun düzgün təşkili üçün üstəlik xərclər milli və xarici valyuta ilə olan, habelə müstəqim və qeyri-müstəqim xərclərə bölünür. Müstəqim kommersiya xərclərinə ixrac mallarının təhvil verilmə yerinə qədər olan daşınması xərcləri, onların saxlanma, yüklənilib-boşaldılma və satışı ilə bağlı məsrəflər və s. aid edilir.

Qeyri-müstəqim kommersiya xərcləri isə bütövlükdə dövriyyədə olan bütün malları əhatə etdiyi üçün konkret əmtəələrə aid edilə bilmir. Bu və ya digər xərcin kommersiya xərclərinə aid edilməsi üçün ilkin sənədlər əsas hesab edilir. Praktikada belə ilkin sənədlərə əmtəələrin yüklənməsi, ölkə üzrə hərəkəti, yenidən yüklənməsi və boşaldılması, eləcə də onların qəbul edilməsini təsdiq edən aktlar aid edilir. Müəssisənin (firmanın) ixrac əməliyyatları ilə əlaqədar yaranan kommersiya xərclərinin uçotu 711 (43) saylı «Kommersiya xərcləri» adlı hesabda onların növləri üzrə ilkin sənədlərə əsasən təşkil olunur. Praktikada kommersiya xərclərinin uçotunun dəqiq və obyektivliyini təmin etmək məqsədilə 43 saylı hesabın tərkibində baş vermiş xərclərin və valyutanın növləri üzrə aşağıdakı subhesabların açılması məqsədəuyğun sayılır: 711-1 (43/1)-«İxrac üzrə manat və ya xarici valyuta ilə kommersiya xərcləri»; 711-2 (43/2)-«İdxal üzrə manatla kommersiya xərcləri»; 711-3 (43/3)-«Manatla və xarici valyuta ilə ümümticarət kommersiya xərcləri»;

Kommersiya xərcləri baş verdikcə bu hesabatın debetində, xərclərin baş vermə xarakterindən asılı olaraq 60,51,52,76,10,84 saylı və sair hesabların kreditində mühasibat yazılışı verilir. Xərclərin bu subhesablarda qruplaşdırılması ixrac əməliyyatlarına çəkilən məsrəflərə nəzarət etməyə, sistemli təhlil işi aparmağa, habelə ixrac əməliyyatlarının səmərəliliyinin yüksəldilməsinə əlverişli şərait yaradır. Hesabat ayı başa çatdıqdan sonra kommersiya xərcləri ya 45 saylı «Yüklənmiş mallar» (nəqd ödəmə ilə satışın uçotu zamanı), ya da 46 saylı «Məhsul (iş, xidmət) satışı» hesablarına silinir.

Məlumdur ki, müasir dövrdə xarici iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan təsərrüfat subyektlərindən biri də xarici ticarət firmaları hesab olunur.

Xarici ticarət firmaları bu fəaliyyətin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar bir sıra xərclərə məruz qalır və praktikada bu tipli məsrəflər tədavül xərcləri adlanır.

Xarici ticarət firmalarının tədavül xərclərinin təşkilinə idarə aparatının saxlanması ilə bağlı məsrəflər və ticarət-əməliyyat xərcləri daxil edilir. Firmaların idarə aparatının saxlanması ilə əlaqədar məsrəflərə heyətin əmək haqqı xərcləri, mükafatlar, sosial sığorta və təminat üzrə ayırmalar, tibbi sığorta xərcləri, büdcədən kənar fondlara ayırmalar, ölkədaxili və xarici ölkələrə ezamiyyə xərcləri, tikili və nəqliyyat vasitələrinin icarə haqqları, xidməti avtomobillərin saxlanması xərcləri, ümum-təsərrüfat və dəftərxana xərcləri, mühafizə xərcləri və sair aid edilir. Praktikada ticarət-əməliyyat xərcləri dedikdə konsiqnasiya anbarlarının saxlanması, əmtəə nümunələrinin alınması, xarici nümayəndələrin qəbulu xərcləri, əsas vəsaitlərin, azqiymətli və tezköhnələn əşyaların köhnəlmə məbləğləri, informasiya xidmətlərinin dəyəri, xaricdəki ticarət nümayəndəliklərinin saxlanması xərcləri və sair başa düşülür. Malların idxalı və ixracı ilə bağlı olan tədavül xərcləri xarici valyuta və milli valyuta ilə həyata keçirilən məsrəflərə bölünür. Praktikada tədavül xərclərinin uçotu 44 sayılı «Tədavül xərcləri» adlı aktiv hesabda aparılır. Baş vermiş əməliyyatlar üzrə tədavül xərclərinin uçotunu aparmaq üçün qeyd edilən bu hesabda iki subhesabın açılması tələb olunur: 1) 731-1 (44/1)-«Ticarət əməliyyat xərcləri»; 2) 731-2 (44/2)-«İnzibati-idarəetmə xərcləri»; Tədavül xərcləri baş verdikcə növündən və xarakterindən asılı olaraq qeyd edilən bu hesabın müvafiq subhesablarının debetinə, 523, 522, 533, 122-2, 102, 731, 70,69,67,02,05,13,84 sayılı hesabların kreditinə mühasibat yazılışı verilir. Qeyd edilən qayda ilə bu hesabın debetində toplanmış xərc məbləği ayın sonunda satılmış və reallaşdırılmamış əmtəələr arasında mövcud metodikaya uyğun olaraq bölüşdürülür. Satılmış mallara düşən tədavül xərclərinin məbləği 80 sayılı «Mənfəət və zərərlər» hesabının debetinə və 731 (44) sayılı «Tədavül xərcləri» hesabının kreditinə yazılmaqla silinir. Kommersiya və tədavül xərclərinin cari analitik uçotu 15 sayılı cədvəldə, sintetik uçotu isə 2,6,7,8,10 sayılı jurnal-orderdə aparılır.

Xarici iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan müəssisələr tərəfindən həyata keçirilən ixrac üçün malların tədarükü planı və malların ixracı planı biznes-planın tərkib hissəsi hesab olunur. Buna görə də xarici bazarda satılmaq üçün istehsal və tədarük edilən mallar biznes-planına daxil edilir. Bəzi hallarda keyfiyyətsiz malların ixrac üçün tədarükü və müqavilə şərtlərinə riayət edilməməsi neqativ halların əmələ gəlməsinə səbəb ola bilər. Məhz buna görə də istehsalçı müəssisə ilə ixrac əməliyyatlarını həyata keçirən təsərrüfat subyektləri arasındakı qarlışlıqlı əlaqənin yüksək səviyyədə təşkili mühüm dövlət əhəmiyyəti kəsb edir. Ölkə praktikasında ixrac mallarını sifariş edənlərlə onları ixrac üçün tədarük edənlər arasındakı qarşılıqlı əlaqə Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq olunmuş «Malların ixracı zamanı təsərrüfat hesablı müqavilə münasibətləri haqqında əsasnamə» ilə nizama salınır. Göstərilən əsasnaməyə müvafiq olaraq xarici ticarət fəaliyyətini yerinə yetirən təşkilat və istehsalçı müəssisələr arasında təsərrüfat müqaviləsi bağlanılır. Bu müqavilədə malların hazırlanması, qablaşdırılması, yüklənməsi, sənədləşdirilməsi və hesablaşmaların aparılma qaydası haqqında tərəflərin üzərinə düşən öhdəliklər əks etdirilir. Təsərrüfat müqaviləsində göstərilən bütün tələblər hər iki tərəf üçün məcburi olmaqla dəqiq və sözsüz yerinə yetirilir. İmzalanmış hər bir kontrakt və ya müqavilədə aşağıdakı məlumatlar etdirilir: a) malların adı və əsas texniki xarakteristikası; b) əmtəələrin miqdarı, çeşidi, keyfiyyəti, hazırlanma tarixi, tara və qablaşdırılması; v) malın təyinatı üzrə göndərilməsi, onun daşınma istiqaməti, üsulu, şərti və yüklənmə tarixi; d) malın kontrakt qiyməti və onu ölkə manatına çevirmək üçün təsdiq olunmuş valyuta əmsalı; e) hesablaşma şərti və onlar üçün zəruri olan rekvizitlər (göstəricilər); ə) sənədləşmə və onun göndərilmə qaydası; İxracatçı (istehsalçı) müəssisə vasitəçi funksiyası daşıyan və xarici ticarət fəaliyyətini yerinə yetirən təşkilatların göstərişi ilə ixrac mallarını istehsal edir və onları xarici ticarət təşkilatının göstərdiyi ünvana göndərir. Malsatanlar xarici ticarət təşkilatı ilə müqavilə bağlayan kimi ixrac mallarının hazırlanmasını konkret müəssisəyə tapşırır, yaxud onu icra üçün özü qəbul edir. Beləliklə, ixrac mallarının tədarükünə dair bağlanmış müqavilələrin

yerinə yetirilməsinə bilavasitə malsatan müəssisə (firma) məsuliyyət daşıyır. Malsatan müqaviləni aldıqdan sonra onun surətini imza edib təyin olunmuş müddətdə xarici ticarət təşkilatına göndərir. Malsatanlar tərəfindən imza edilən müqavilə onun hüquqi cəhətdən qüvvəyə minməsinə sübut edir. Bir qayda olaraq malsatan müəssisə (firma) ixrac mallarını hazırladıqdan və yüklədikdən sonra müqavilədə nəzərdə tutulan sənədləri xarici ticarət təşkilatına göndərir. Xarici ticarət təşkilatına göndərilmək üçün hazırlanan və rəsmiyyətə salınan sənədləri 4 qrupa bölmək olar: 1. Texniki sənədlər; Buraya maşın, qurğu və avadanlıqların pasportu, onların quraşdırılmasına dair təlimat və çertyojlar daxil edilir; 2. Əmtəəni müşayət edən sənədlər; Buraya malın keyfiyyət sertifikatı, yüklənmə xüsusiyyəti, dəstləşdirmə cədvəli aid olunur; 3. Nəqliyyat sənədi; Buraya daxili dəmiryolu qaiməsinin qəbzi, yük qəbzi, avtonəqliyyat, su və hava nəqliyyatı qaiməsi, konosament və s. daxildir;

4. Hesablaşma sənədi; Buraya ödəmə tələbnaməsi, yüklənmiş mallar üçün malsatanların hesabnaməsi aid edilir. Bu sənədlərə əsasən ixrac mallarının uçotu təşkil edilir, malsatan və sifarişçilərlə hesablaşma münasibətləri həyata keçirilir.

Xarici ticarət firmaları idxal və ixrac üçün alınmış malların uçotunu 41/205 sayılı «Əmtəələr» hesabında iki subhesab açmaqla 205 (41/1)-«İxrac malları» və 206 (41/2)-«İdxal malları») təşkil edir. 205 (41/1) sayılı «İxrac malları» adlı subhesabda ixrac mallarının uçotu buraxılış qiyməti ilə, yəni kontrakt qiyməti ilə aparılır. Firmaya daxil olan ixrac malları mədaxil edilən zaman 205 (41/1) «İxrac malları» subhesabının debeti, 431 (60/1) «İxrac malsatanlarla hesablaşmalar» subhesabının krediti kimi mühasibat yazılışı tərtib edilir. Qeyd edilən bu mühasibat yazılışı ixrac mallarının anbara daxil olmasını və malsatanlara olan borcun miqdarını göstərir. Bir qayda olaraq, ixrac malları üzrə malsatanlara olan borc uçotda istifadə olunan hesablaşma formasından asılı olaraq hesablaşma hesabından, bank krediti, akkreditiv, yaxud ixrac malları üçün malsatanlara əvvəlcədən köçürülmüş avans hesabına ödənilə bilər.

Malsatanlara ixrac mallarına görə olan borc hesablaşma hesabından ödənilən zaman 431 (60/1) sayılı «İxrac malsatanlarla hesablaşmalar hesabı»nın debetinə, 223 (51) sayılı «Hesablaşma hesabı», 501 (90) sayılı «Qısamüddətli bank ssudaları», 243 (61) «Verilmiş avanslar üzrə hesablaşmalar» və 224 (55/1) sayılı «Akkreditivlər» hesabının krediti kimi mühasibat yazılışı verilir. Göstərilən uçot yazılışları 431 (60) sayılı hesab üzrə nəzərdə tutulan jurnal-orderdə əks etdirilir. Qeyd edilən jurnal-orderdə malın alınması və onun dəyərinin ödənilməsi prosedurasının xətti üsulla (bir sətirdə) yazılması ixrac malsatanlarla hesablaşmaların vəziyyəti üzərində nəzarət etməyə əlverişli şərait yaradır.

Yüklənmiş ixrac məhsullarının və malların uçotunun təşkili üçün praktikada aşağıdakı sənədlərdən istifadə olunur:

1) malların buraxılmasına dair qaimə; 2) malların limana və anbara təhvil verilməsinə dair qəbul aktları; 3) malların əskikgəlmə, artıq gəlmə və xarab olmasına dair kommersiya aktı; 4) ixrac mallarının xaricdə hərəkətini təsdiq edən ekspeditor və konsiqnatorların qəbul aktları;

Malların mülkiyyət hüququnun xarici malalanlara keçməsi zamanı (yüklənmə üzrə satışın uçotu zamanı) mülkiyyət hüququnun keçməsinə və malın satılmasını təsdiq edən 601 (46) sayılı «İxrac mallarının satışı» subhesabının debeti, 601/1 (45) sayılı «Yolda olan yüklənmiş ixrac malları» subhesabının krediti yazılışı həyata keçirilir. 601/1 (45) sayılı hesabda uçota alınan mal və məhsulların faktiki maya dəyəri ancaq manat ifadəsində müəyyən olunur və manatın xarici valyutaya münasibətdə məzənnəsi dəyişdikdə yenidən qiymətləndirməyə məruz qalmır. Ölkə uçot praktikasında ixraca göndərilən malların satışının uçotunu 601 (46) sayılı «Məhsul (iş, xidmət) satışı» hesabında ayrı-ayrılıqda təşkil etmək üçün həmin hesabın tərkibində «İxrac mallarının (işlərin, xidmətlərin) satışı» adlı subhesabın açılması məqsədəuyğun sayılır. Qeyd edilən 601 (46) sayılı satış hesabı üzrə mühasibat yazılışlarının aparılması malların yüklənməsi (buraxılması) və mülkiyyət hüququnun keçməsinə təsdiq edən sənədlərə əsasən həyata keçirilir. Praktikada həmin sənədlərə aşağıdakılar

aid olunur: a) məhsul və mallar üçün kontraktların və bağlanmış müqavilələrin yerinə yetirilməsi və mülkiyyət hüququnun keçməsinə təsdiq edən yüklənmə, təhvil verilmə və daşınma sənədləri; dəmiryol qəbzi, konosamentlər, beynəlxalq əmtəə nəqliyyat qaimələri, poçt qəbzləri;

b) iş və xidmətlər üçün yerinə yetirilmə yeri və tarixi göstərilməklə tərtib olunan akt və əmtəələrin sərhədin keçməsinə təsdiq edən sənədlər, gömrük bəyannaməsi, poçt qəbzləri və s.;

v) boru kəməri nəqliyyatı vasitəsi ilə malların ixracı (buraxılması) zamanı göndərilmiş qazın, neftin və elektrik enerjisinin miqdarını ölçməyə imkan verən göstərən sayğacların göstəricilərini əks etdirən akt; Yüklənmiş (buraxılmış) məhsulun (malların) mülkiyyət hüququnun keçdiyi an və xarici malalanlara hesab-fakturanın (invoysun) təqdim edildiyi gün xarici malalanın kontraktı (müqavilədə) göstərilən qiymətlə borcu yaranır. Praktikada xarici malalanlarla və sifarişçilərlə hesablaşmaların uçotunu təşkil etmək üçün 216 (62) sayılı hesabın daxilində «Xarici malalan və sifarişçilərlə hesablaşmalar» subhesabının açılması məqsəduyğun hesab edilir. Əmtəələrin (məhsulların) xarici malalanlara satılması (buraxılması) zamanı 216 (62) sayılı «Xarici malalan və sifarişçilərlə hesablaşmalar» subhesabının debeti, 601 (46) «İxrac mallarının (iş və məhsulların) satışı» subhesabının krediti mühasibat yazılışı verilir. Satışdan yaranan pul gəlirləri müəyyən olunan zaman satılmış malların faktiki maya dəyəri 601 (46) sayılı «İxrac mallarının (iş, xidmətlərin) satışı» subhesabının debetinə, 204 (40) sayılı «İxrac məhsulları» subhesabının kreditinə silinir.

İxrac olunan iş və xidmətlərin faktiki maya dəyəri silinərkən 601 (46) sayılı «İxrac məhsullarının (iş, xidmətlərin) satışı» subhesabının debeti, 202 (20) sayılı «İxrac olunan iş və xidmətlər üzrə xərclər» subhesabının krediti kimi mühasibat yazılışı verilir. Mövcud kontrakt üzrə kommersiya xərclərinin silinməsi zamanı 601 (46) sayılı «İxrac məhsullarının (iş, xidmətlərin) satışı» hesabının debeti, 711 (43) «İxrac üzrə kommersiya xərcləri» subhesabının krediti mühasibat yazılışı tərtib olunur. İxrac mallarının (iş və xidmətlərin) satışından olan

maliyyə nəticəsi 601 (46) sayılı hesabda müəyyən olunur və 801 (80) «Mənfəət və zərərlər» hesabına silinir.

Mənfəət əldə olunan zaman 601 (46) sayılı «İxrac mallarının (iş, xidmətlərin) satışı» subhesabının debeti, 801 (80) «Mənfəət və zərərlər» hesabı.

601 (46) sayılı «İxrac mallarının (iş, xidmətlərin) satışı» subhesabının krediti kimi mühasibat yazılışı tərtib olunur. Zərər yaranan zaman isə 801 (80) sayılı «Mənfəət və zərərlər» hesabının debeti, 601 (46) sayılı «İxrac mallarının (iş, xidmətlərin) satışı» subhesabının yazılışı verilir.

Borcun ödənilməsinə görə pulun daxil olmasına qədər 211 (62) sayılı hesabda borc məbləği iki qiymətlə, manatla və xarici valyuta ilə göstərilir. Ona görə də hər ayın sonunda 211 (62) sayılı hesabda manatın kursunun dəyişməsi ilə əlaqədar olan fərq hesablanır. Müsbət kurs fərqi məbləğinə 211 (62) sayılı «Xarici malalan və sifarişçilərlə hesablaşmalar» subhesabının debeti, 801 (80) sayılı «Mənfəət və zərərlər» hesabının krediti kimi mühasibat yazılışı verilir.

Mənfi kurs fərqi məbləğinə isə müəyyənləşdirilir ki, bu da uçotda aşağıdakı mühasibat yazılışları ilə əks etdirilir.

Satışdan əldə edilən mənfəət məbləği üçün dt 601 (46/2), kt 801 (80), zərər məbləği üçün isə dt 801 (80), kt 601 (46/2).

2.3 İqtisadiyyatın transformasiyası dövründə idxal əməliyyatlarının uçotunun müasir vəziyyəti və onun təkmilləşdirilməsi problemləri

Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, müasir dövrdə idxal əməliyyatlarının uçotunun təşkili metodikası və vəzifələri toplusu idxal edilən mallar üzrə dövriyyənin həcmindən bilavasitə asılı olur. Bir qayda olaraq, xarici ticarət təşkilatlarının kommersiya fəaliyyətinin əsasını idxal mallarının tədarükü, onların bölüşdürülməsi və satışı təşkil edir. Ölkəmizdə bu işlə xarici bazara birbaşa çıxmaq hüququ olan firma və təşkilatlar məşğul olur. Bu zaman idxal mallarının tədarükü üçün xarici malsatanlarla müqavilə (kontrakt) bağlanıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, imzalanmış kontraktlar malların xarici malsatanlardan alınması üçün əsas sənəd hesab edilir. Əmtəələr (iş və xidmətlər) xarici malsatanlardan alınan zaman müvafiq müşayətedici sənədlərlə rəsmiyyətə salınır. Bu sənəd vasitəsi ilə aşağıdakıları təmin etmək mümkün olur: 1) Xarici malsatanlardan alınan malların tədarükü şərtləri; 2) Əmtəələrin malsatanlardan sifarişçilərə göndərilməsi; 3) Malların sifarişçilərə verilmə şərtləri; 4) Sənədlərin malsatanlardan xarici ticarət təşkilatına təqdim olunma tarixi; 5) Sənədlərin mühasibatlıqda işlənməsi və sifarişçilərə hesab-fakturaların yazılma tarixləri; Bütün bu sənədlər uçotun təşkili üçün başlıca sənəd hesab edildiyindən onun qarşısında aşağıdakı əsas vəzifələr durur: 1) Bütün göndərilmə üsulları ilə idxal mallarının öz təyinatına vaxtlı-vaxtında daxil olması üzərində gündəlik nəzarətin həyata keçirilməsi; 2) Zəruri hallarda malların hərəkət istiqamətləri və istənilən vaxt saxlanılma yerləri haqqında dəqiq məlumat əldə edilməsi; 3) Malların kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə diqqət yetirilməsi; 4) Hər ayın əvvəlinə yolda, anbarda və limanda olan idxal mallarının qalıq məbləğinin müəyyən edilməsi; İdxalın şərtlərinə görə ölkə istehsalçıları üçün alınmış mallar müəssisənin (firmanın) istehsal və kommersiya fəaliyyətində istifadə olunan xammal, material, avadanlıq, digər maddi və qeyri-maddi aktivlərdən ibarət olur. Müasir dövrdə, istehsalçıların tələbatının ödənilməsi üçün idxal edilmiş malların uçotunun aparılması və onların hərəkəti üzərində sistemli nəzarət

aşağıdakı ilkin sənədlər vasitəsilə həyata keçirilir: 1) malsatan firmaların aksept edilmiş hesabları (invoys), dəmiryoldaşımaları üzrə yük qəbzləri, konosamentlər və avioqaimələr; 2) malların anbara və ya limana daxil olmasını təsdiq edən qəbul aktları; 3) malların əskikgəlmə, artıqgəlmə və xarab olması haqqında kommersiya aktı; 4) xarici ekspeditorların və konsiqnatorların malların (iş və xidmətlərin) xaricdəki hərəkətini təsdiq edən qəbul aktları. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, idxal edilmiş material ehtiyatlarının dəyərinin formalaşdırılması idxal əməliyyatlarının uçotu sistemində mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri hesab olunur. Qeyd edək ki, həmin dəyərlə idxal edilmiş material qiymətliləri uçotda əks etdirilir. Alınmış və ya idxal edilmiş materialların (malların) dəyərinin müəyyən edilməsi məqsədilə 15 saylı «Materialların tədarükü və əldə edilməsi» hesabı daxilində «İdxal edilmiş material qiymətlilərinin dəyərinin formalaşdırılması» subhesabının açılması məqsəduyğun hesab edilir. Qüvvədə olan hesablar planında 15 saylı hesab material qiymətlilərinin tədarükü və əldə edilməsi haqqında məlumatları ümumiləşdirmək üçün nəzərdə tutulur və praktiki-nəzəri ədəbiyyatlarda həmin hesab idxal edilmiş material qiymətlilərinin dəyərinin müəyyən edilməsi üçün tamamilə məqsəduyğun hesab olunur. Qeyd edilən həmin hesabın debetində idxal dəyərinin formalaşması ilə əlaqədar bütün xərclər toplanır, sonra idxal olunmuş materialların, malların formalaşmış dəyəri 15 saylı hesabdən 201 (10) saylı «Materiallar» və ya 205 (41) saylı «Mallar» hesabının «İdxal malları» subhesabına silinir. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, müəssisə və firmalara daxil olmuş malların, materialların və digər maddi qiymətlilərin faktiki dəyərini birbaşa material qiymətlilərini uçota almaq üçün istifadə olunan hesablarda (07,08,10, 12,41) əks etdirmək nəzəri və praktiki cəhətdən heç bir çətinlik törətmir.

İdxal edilmiş əmtəə və materialların mədaxili mülkiyyət hüququnun keçdiyi tarixə Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı tərəfindən müəyyən olunmuş kurs üzrə manatla hesablanmış kontrakt qiyməti ilə həyata keçirilir. Əmtəələrin mədaxili üçün əsas sənəd gömrük yük bəyannaməsi, daşınma

sənədləri, qaimələr, qəbul aktları və digər registrlər hesab edilir. Material qiymətlilərinin mədaxili material qiymətlilərini uçota alan hesabların debetində və 60 saylı hesabın müvafiq subhesabının kreditində qeydə alınmaqla uçotda əks etdirilir.

Hesablanmış gömrük haqqı və rüsumların məbləği müvafiq hesabların (07,08,10,15,41) debetində və 177 (76) saylı «Müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmalar» hesabının «Gömrüklə hesablaşmalar» subhesabının kreditində yazılmaqla sintetik uçot prosedurası tamamlanır. Hesablanmış aksiz məbləğləri də idxal qiymətlilərinin dəyərində daxil edilir və 201 (10) saylı (07,08,15,41) hesabın debeti, 68 saylı hesabın «Aksizlər üzrə büdcə ilə hesablaşmalar» subhesabının krediti mühasibat yazılışı ilə uçotda əks etdirilir. ƏDV üzrə ödənilmiş vergi məbləği uçotda ayrılıqda əks etdirilir və bu zaman 241 (19) saylı hesabın «Alınmış qiymətlilər üzrə ƏDV» subhesabının debeti, 223 (51) saylı «Hesablaşma hesabı»nın krediti mühasibat yazılışı tərtib olunur.

İdxal edilmiş malların formalaşmış dəyərlə mədaxili 205 (41) saylı hesabın «İdxal malları» subhesabının debeti, (15) 205/1 saylı hesabın «İdxal mallarının dəyərində formalaşması» subhesabının krediti mühasibat yazılışı ilə uçotda əks etdirilir.

Qeyd etdiyimiz kimi, ölkə uçot praktikasında idxal edilmiş malların sintetik uçotunu aparmaq üçün 205 (41) saylı hesabda «İdxal malları» subhesabının açılması məqsədəuyğun sayılır. Alınmış idxal malları üzrə ƏDV-nin dərəcələri müxtəlif olduqda həmin malların uçotunu ayrı-ayrılıqda təşkil etmək lazım gəlir. Bu məqsədlə malların sintetik uçotunu həyata keçirməyə imkan verən müxtəlif hesablar üzrə ayrı-ayrı subhesabların açılması zərurəti yaranır.

Hal-hazırda ticarət müəssisələri (firmaları) idxal edilmiş malların uçotunu alış qiyməti (topdan ticarətdə) və satış qiyməti ilə (pərakəndə ticarətdə) aparır. Ona görə də idxal edilmiş mallarının uçotunun təşkili pərakəndə və topdan ticarətdə müxtəlif olur. Pərakəndə ticarət və ictimai iaşə müəssisələri idxal edilmiş malların uçotunu satış qiyməti ilə aparır və 603 (42) «Ticarət əlavəsi»

hesabından istifadə edərək malların dəyərini satış qiymətinə çatdırır. Belə müəssisələr idxal olunmuş malları mədaxil edərkən daxil olmuş əmtələrin dəyərinə gömrükdə ödənilmiş ƏDV-nin məbləğini də əlavə edir. Bu isə öz növbəsində həmin firmalara idxal olunmuş malların satışı zamanı ticarət əlavəsində ƏDV-ni hesablamağa imkan verir.

İdxal olunmuş malları mədaxil edən zaman onların uçot qiyməti alış və satış qiymətləri arasındakı fərq qədər artırılır və bu zaman 205 (41) sayılı hesabın «İdxal malları» subhesabının debeti, 603 (42) sayılı «Ticarət əlavəsi» hesabının krediti mühasibat yazılışı verilir.

Praktikada malların satışı və silinməsi zamanı satılmış mallara düşən ticarət əlavəsinin məbləği orta faiz üsulu ilə hesablanır. Bu zaman aşağıdakı formuladan istifadə olunur:

603 (42) sayılı hesab üzrə ayın əvvəlinə qalıq məbləği+cari hesabat dövründə daxil olmuş mallara düşən ticarət əlavəsi) : (ayın əvvəlinə mal qalığı+hesabat dövründə reallaşdırılmış malların satış dəyəri) $\times 100\%$; Reallaşdırılmış mallara düşən ticarət əlavəsinin məbləği satılmış malların satış qiymətini ticarət əlavəsinin orta faizinə vurmaqla müəyyən olunur. Bu yolla hesablanmış ticarət əlavəsinin məbləği ümumi gəlir olub ƏDV-ni hesablamaq üçün baza sayılır. Hesablanmış ticarət əlavəsinin məbləği malların satışından yaranan maliyyə nəticəsini müəyyən edən zaman 46 sayılı hesabdən qırmızı qələmlə (storno üsulu ilə) silinir.

603 (42) sayılı «Ticarət əlavəsi» hesabı passiv hesab olub onun kredit qalığı ümumi mal qalığına düşən ticarət əlavəsini göstərir. Ticarət təşkilatının baş kitabında 205 (41) sayılı hesab üzrə mal qalığı olduqda, ona müvafiq olaraq 603 (42) sayılı hesabda da mal qalığına düşən ticarət əlavəsi məbləği göstərilir. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, uçotun bütün variantlarında ticarət müəssisələri mühasibat balansında mal qalığını alış dəyəri ilə əks etdirilir. Pərakəndə ticarətdən fərqli olaraq tədarük, təchizat-satış və digər müəssisələr idxal edilmiş mallarının uçotunu, faktiki maya dəyəri ilə təşkil edir.

Topdan ticarət müəssisələri idxal edilmiş malların uçotunu onların formalaşan idxal dəyəri ilə aparır və 603 (42) sayılı hesabdən istifadə etmir. Onlar gömrükdə ödənilmiş ƏDV-nin uçotunu ayrılıqda təşkil edir və məhz ona görə də mallar satılan zaman əmtəələrin satış qiymətindən ƏDV hesablanır. Bu zaman büdcəyə köçürülən ƏDV-nin məbləği malların satışı zamanı alınmış ƏDV məbləği ilə həmin malların alışı zamanı malsatanlara ödənilmiş, eləcə də və istehsal və tədavül xərclərinə daxil edilmiş ƏDV arasındakı fərq kimi müəyyən olunur.

Xarici iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan ticarət firmaları yalnız alınmış malları deyil, həm də kommitentin tapşırığı ilə qəbul olunmuş malları da satır. Kommitent kimi həm xarici ölkə, həm də ölkədaxili tərəfdaşlar çıxış edə bilər. Qüvvədə olan qanunvericiliyə əsasən kommissioner müqavilə üzrə kommitentin tapşırığı ilə öz adından, lakin kommitentin hesabına bir və ya bir neçə əməliyyatı həyata keçirir və vasitəçilik xidmətinə görə kommission haqqı alır. Komissionerə idxal edilmiş mallarının satışı və ya alışı, xammal və material alınması tapşırıqla bilər. Komissiyaya qəbul edilmiş material qiymətliləri onların mülkiyyətinə keçmədən maddi mühafizəyə qəbul olunur və ona görə də balans-axçası hesablarda uçota alınır. Komissionerlər öz üzərinə götürdüyü öhdəliyi özləri üçün ən sərfəli şərtlərlə yerinə yetirməyə çalışır. Ona görə də əldə olunmuş əlavə gəlir kommissioner və kommitentlər arasında müqavilədə başqa şərtlər nəzərdə tutulmayıbsa bərabər bölüşdürülür. Komissioner tapşırığı yerinə yetirdikdən sonra kommitentə komissiya müqaviləsinə əsasən alınanların hamısını verir. Reallaşdırılmış mala görə daxil olmuş pul gəlirləri kommitentə məxsus olduğundan komitentin hesabına həyata keçirilmiş xərclər və kommission haqları çıxıldıqdan sonra tamliqlə onların hesabına köçürülür. Alınmış material qiymətliləri isə tərəfdaşa verilir. Bütün bu deyilənlər tamliqlə xarici komitentlərə də aid edilir. Bu və ya digər rolda çıxış etməsindən asılı olaraq xarici hüquqi şəxslərlə bağlanmış kommission müqavilələrini iki qrupa ayırmaq olar: 1) xarici komitentlərdən alınmış kommission mallarının satışı; 2) yerli komitentlərin tapşırığı ilə idxal mallarının alınması; Komissiya qaydasında

xarici komitetlərlə aparılan əməliyyatların uçotu zamanı iki əsas məsələyə diqqət yetirilir: 1) xarici komitentin gəlirinin müəyyən edilməsi; 2) komitentin hesabına ƏDV hesablanması və ödənilməsi; Xarici komitetlərlə aparılan əməliyyatların uçotunun təşkili zamanı 601 (46) sayılı «Məhsul (iş, xidmətlərin) satışı» və 177 (76) sayılı «Müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmalar» hesabından konkret komitetlərlə hesablaşmaları aparmaq üçün xarici iqtisadi fəaliyyət sferasında istifadə olunan «Komitetlərlə manatla hesablaşmalar» və «Komitetlərlə valyuta ilə hesablaşmalar» analitik hesablarından istifadə olunur. Satılmış komission mallarına görə pul gəlirlərinin daxil olması zamanı 223 (51) sayılı hesabın debeti, 177 (76) sayılı «Komitetlərlə manatla hesablaşmalar» analitik hesabının krediti mühasibat yazılışı verilir. Komitetlərin hesabına xərclərin ödənilməsi zamanı 177 (76) sayılı «Komitetlərlə manatla hesablaşmalar» hesabının müvafiq analitik hesablarının debeti, 223 (51) sayılı hesabın krediti kimi uçot yazılışı tərtib olunur. Komission haqqının hesablanması 177 (76) sayılı «Komitetlərlə manatla hesablaşmalar» analitik hesabının debeti, 602 (46) sayılı «Məhsul (iş, xidmətlərin) satışı» hesabının krediti kimi mühasibat yazılışı ilə uçotda əks etdirilir.

Onların tapşırığı ilə satılmış mala görə komitetlərə olan borcun ödənilməsi zamanı 177 (76) sayılı «Komitetlərlə valyuta ilə hesablaşmalar» analitik hesabının debeti, 223 (52) sayılı hesabın «Ölkə daxilində valyuta hesabı» subhesabının krediti mühasibat yazılışı verilir.

III FƏSİL. MÜASİR DÖVRDƏ MÜƏSSİSƏNİN XARİCİ İQTİSADI FƏALİYYƏTİNİN TƏHLİLİ METODİKASI VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1 Müəssisənin (firmanın) xarici iqtisadi fəaliyyətinin təhlilinin məzmunu, vəzifələri və informasiya təminatı

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisə və firmalar digər xarici ölkə müəssisələri ilə işgüzar münasibətlərə qoşulur, idxal-ixrac əməliyyatlarını yerinə yetirir, müqavilə və kontraktlar bağlayır, büdcə və bank qarşısında öhdəliklərini həyata keçirir. Bu öhdəliklərin vaxtında və diqqət yerinə yetirilməsi üzərində nəzarət mexanizmi mühasibat uçotu, audit və iqtisadi təhlil vasitəsilə qurulur. Məhz bu baxımdan bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin təhlili qarşısında aşağıdakı vəzifələr durur: 1) İdxal-ixrac mallarının qorunması və hərəkəti üzərində təsərrüfatdaxili nəzarətin həqiqiliyinin yoxlanılması; 2) İxrac əməliyyatları üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin təhlili və qiymətləndirilməsi; 3) Müqavilə və kontraktların yerinə yetirilməsinin təhlili və ona nəzarətin həyata keçirilməsi; 4) Birbaşa təsərrüfat əlaqələrinin səmərəliliyinin təhlili və qiymətləndirilməsi; 5) Kooperasiyalaşmış əlaqələrin intensivliyinin hərtərəfli araşdırılması və qiymətləndirilməsi; 6) İxrac əməliyyatlarını yerinə yetirərkən vəsaitdən istifadənin səmərəliliyinin təhlili; 7) Ticarət müqavilələri üzrə hesablaşmaların və valyuta əməliyyatlarının təhlili metodikasının işlənilib hazırlanması; 8) İdxal əməliyyatları üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin təhlili və qiymətləndirilməsi; 9) İdxal əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi prosesində vəsaitdən istifadənin səmərəliliyinin təhlili və vəsaitdən istifadəyə təsir edən amillərin təsir dərəcəsinin hesablanması metodikasının işlənilib hazırlanması; 10) Müəssisənin (firmanın) xarici iqtisadi fəaliyyətindən yaranan mənfəətin təhlili və qiymətləndirilməsi; 11) Xarici iqtisadi əməliyyatların rentabelliyyətinin təhlili və rentabellik səviyyəsinə təsir edən amillərin təsir

dərəcəsinin hesablanması; 12) İdxal və ixrac əməliyyatları üzrə müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlili metodikasının işlənilib hazırlanması; 13) Müəssisənin təsərrüfat-maliyyə və kommersiya fəaliyyətinin iqtisadi təhlilinin nəticələrinin ümumiləşdirilməsi və xarici iqtisadi fəaliyyətinin inkişaf perspektivlərinin proqnozlaşdırılması; Göründüyü kimi, xarici iqtisadi əlaqələrə mülkiyyət formasından asılı olmayaraq çoxlu sayda müəssisə və firmaların qoşulması və onların bu sahədəki fəaliyyəti iqtisadi təhlilin mühüm obyektlərindən birinə çevrilir. Bu zaman aparılan iqtisadi təhlilin əsas məqsədi xarici iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsindən və istifadə edilməmiş ehtiyat mənbələrinin aşkara çıxarılmasından ibarət olur. Ona görə də bu istiqamətdə aparılan iqtisadi təhlil üç əsas problemin həlli ilə məşğul olur:

1) Dünya, ölkə, ərazi və ayrı-ayrı sahələrin beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində yerinin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi;

2) Müəssisənin, firmanın, səhmdar cəmiyyətinin, konsernin və digər subyektlərin təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi;

3) Müəssisənin struktur vahidlərinin təsərrüfat fəaliyyətinin araşdırılması və qiymətləndirilməsi.

Müəssisənin (firmanın) xarici iqtisadi fəaliyyətinin öyrənilməsində istifadə edilən təhlilin bir sıra növlərə bölünür və formalarda təzahür edir. İqtisadi təhlilin həmin növləri və formaları müxtəlif əlamətlər üzrə təsnifləşdirilir. Ticarət müqavilələri və kontraktları üzrə analitik işlərin yerinə yetirilməsi vaxtından asılı olaraq iqtisadi təhlil aşağıdakı növlərə bölünür: 1) Əvvəlcədən (proqnoz, perspektiv) iqtisadi təhlil; 2) Cari (operativ) iqtisadi təhlil; 3) Sonradan iqtisadi təhlil.

Proqnoz (perspektiv) iqtisadi təhlil adətən idarəetmənin birinci mərhələsində xarici ticarət üzrə biznes-plan tərtib edilərkən istifadə olunur. Bu zaman aparılan təhlilin əsas məqsədi idxal və ixrac əməliyyatları üzrə tərtib olunan biznes-planın reallığını (əsaslılığını) yoxlamaqdan və xarici ticarət əlaqələrinin iqtisadi səmərəliliyini hesablayıb qiymətləndirməkdən ibarət olur. Bununla əlaqədar olaraq əvvəlcədən (proqnoz) iqtisadi təhlil biznes-plan, əmtəə bazar-

larının konyukturasının proqnozlaşdırılması, müxtəlif iqtisadi və xarici ticarət üzrə proqnozların tərtib edilməsi ilə birgə (üzvi surətdə) fəaliyyət göstərir.

Cari (operativ) iqtisadi təhlil xarici ticarət üzrə biznes-planın və öhdəliklərin yerinə yetirilməsi prosesində tətbiq olunur. Cari təhlil ixrac, idxal, əmtəələrin (iş və xidmətlərin) satışı ilə əlaqədar proseslərin öyrənilməsinə və idxal-ixrac əməliyyatlarının gedişi zamanı həyata keçirilən tədbirlərin iqtisadi səmərəliliyinin müəyyən edilməsinə yönəldilir. Bu cür təhlilin əsas məqsədi xarici iqtisadi fəaliyyətin idarə edilməsi gedişində operativ qərarların qəbul olunması üçün məlumatları hazırlamaqdan ibarət olur. Praktikada xarici iqtisadi fəaliyyətin öyrənilməsində istifadə olunan cari iqtisadi təhlilə aşağıdakılar daxil edilir: 1) Xarici ticarət kontraktlarının (müqavilələrinin) müxtəlif variantlarının şərtlərinin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi; 2) İdxal və ixrac qiymətlərinin, malgöndərmələrin növlərinin, hesablaşma və ödəmələrin formalarının müxtəlif amillərin təsirini nəzərə almaq şərti ilə əsaslandırılması;

Sonradan iqtisadi təhlil yerinə yetirilmiş işlərin nəticələrini (yekununu) qiymətləndirməkdən ötrü istifadə olunur. Xarici iqtisadi fəaliyyətin öyrənilməsi zamanı istifadə olunan sonradan təhlilin əsas məqsədi firmanın (müəssisənin) müəyyən dövr ərzindəki fəaliyyətinin nəticələrinə qiymət verməkdən ibarət olur. Bu cür qiymətin verilməsi təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə təsir edən amillərin (müsbət və ya mənfi) təsir dərəcəsinin hesablanması, istifadə edilməmiş ehtiyat mənbələrinin müəyyən olunmasını, itkilərin və səhvlərin səbəblərinin dəqiqləşdirilməsini, firmanın (müəssisənin) fəaliyyətinin daha da yaxşılaşdırılması üçün tədbirlər proqramının işlənilib hazırlanmasını nəzərdə tutur.

Müəssisənin (firmanın) fəaliyyətinin istiqamətlərindən və öyrənilən müəssisələrin əhatə dərəcəsiindən asılı olaraq iqtisadi təhlil iki yerə bölünür: 1) Kompleks iqtisadi təhlil; 2) Qismən iqtisadi təhlil. Kompleks iqtisadi təhlil zamanı firmanın (müəssisənin) istehsal-kommersiya, maliyyə fəaliyyətinin və maliyyə vəziyyətinin müəyyən dövr ərzində (tam və ya qismən) xarakterizə edən göstəricilər sistemi qarşılıqlı əlaqədə və asılılıqda öyrənilir. Firmanın (müəssisənin)

sisənin) fəaliyyətinin kompleks iqtisadi təhlilinin nəticələri illik (dərc edilən və edilməyən) hesabatə əlavə olunur.

Qismən iqtisadi təhlil firmanın fəaliyyətini xarakterizə edən ayrı-ayrı göstəricilərin öyrənilməsini nəzərdə tutur. Qismən iqtisadi təhlil xüsusilə aktual olan problemlərin öyrənilməsi zamanı tətbiq olunur. Müəyyən əmtəənin müəyyən bazarda və yaxud, eyni əmtəənin müxtəlif bazarlarda satışının səmərəliliyinin öyrənilməsi kimi problemlər buna misal ola bilər.

Firmanın (müəssisənin) xarici iqtisadi fəaliyyətinin təhlili müxtəlif göstəricilər vasitəsilə həyata keçirilir. Hər bir iqtisadi göstərici müəssisənin (firmanın) xarici əlaqələrinin müəyyən tərəfini əks etdirir. Lakin bütün göstəricilərlə qarşılıqlı əlaqədə və asılılıqda olmaqla firmanın kommersiya-maliyyə fəaliyyətini və maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən vahid göstəricilər sistemini əmələ gətirir. Eyni zamanda iqtisadi göstəricilər hesabat və biznes-plan göstəricilərinə bölünür. İqtisadi göstəricilər natural və dəyər ifadələrində, mütləq və nisbi, yaxud orta kəmiyyət formasında ola bilər. Məzmunundan asılı olaraq iqtisadi göstəricilər kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə ayrılır. Kəmiyyət göstəriciləri xarici iqtisadi əlaqələrin həcmi, xarici ticarətdə baş verən kəmiyyət dəyişikliklərini əks etdirir. Kəmiyyət göstəricilərinə faktiki və biznes-plan üzrə idxal və ixrac mallarının dəyər göstəriciləri aid edilə bilər. Keyfiyyət göstəricilərinə isə idxal-ixrac əməliyyatlarına cəlb edilmiş vəsaitdən istifadənin səmərəliliyini xarakterizə edən xüsusi göstəricilər aid edilir. Keyfiyyət göstəriciləri firmanın maliyyə fəaliyyətini və maliyyə vəziyyətinin əks etdirir. Kəmiyyət göstəricilərinə faktiki və biznes-plan üzrə idxal və ixrac mallarının dəyər göstəriciləri aid edilə bilər. Keyfiyyət göstəricilərinə isə idxal-ixrac əməliyyatlarına cəlb edilmiş vəsaitdən istifadənin səmərəliliyini xarakterizə edən xüsusi göstəricilər aid edilir. keyfiyyət göstəriciləri firmanın maliyyə fəaliyyətini və maliyyə vəziyyətini əks etdirir. Keyfiyyət göstəricilərinə aşağıdakılar aiddir: 1) İdxal-ixrac əməliyyatlarının səmərəliliyi; 2) Xarici iqtisadi əlaqələrə cəlb edilmiş vəsaitin dövr sürəti; 3) Firmanın kreditlə təmin olunması və kreditdən istifadə parametrləri; 4) Dövriyyə vəsaitinin hər manatına düşən idxal və ixrac malları;

Məlumdur ki, firmanın kommersiya-maliyyə fəaliyyəti və maliyyə vəziyyəti müxtəlif amillərin (sosial-iqtisadi, texniki-iqtisadi, istehsal-iqtisadi) təsiri nəticəsində dəyişir. Bu amillər firmanın kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə müxtəlif dərəcədə və müxtəlif istiqamətdə (müsbət, yaxud mənfi) təsir göstərir. Ona görə də amillərin iqtisadi göstəricilərə təsiri müxtəlif olduğundan onlar iqtisadi ədəbiyyatda əsas və ikinci dərəcəli amillərə bölünür. Eyni zamanda həmin amillər bu və ya digər şəraitdə həm əsas və həm də ikinci dərəcəli ola bilər. Bu hər şeydən əvvəl (konkret şəraitdə) həmin amillərin təsir dərəcəsiindən asılıdır. Məsələn, hesablama cihazları və mexanizmlərin ixracı zamanı nəqliyyat xərcləri az bir hissəsini təşkil edir və ona görə də onlar əmtənin maya dəyərini formalaşdıran xərc elementləri arasında ikinci dərəcəli rol oynayır. Xammal və materialların ixracı zamanı isə nəqliyyat xərcləri maya dəyərini formalaşdıran birinci dərəcəli amilə çevrilir. Ona görə də təhlil prosesində təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə həlledici təsir göstərən birinci dərəcəli amillər ilk növbədə öyrənilir və qiymətləndirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə təsir edən hər bir amil özündə bir sıra xırda (ikinci dərəcəli) amilləri birləşdirir. Konkret şəraitdən asılı olaraq həmin səbəblər birinci dərəcəli amillərə də çevrilə bilər. Ona görə də iqtisadi ədəbiyyatda amillər aşağıdakı kimi də təsnifləşdirilə bilər: 1) mürəkkəb amillər; 2) sadə amillər; Kapitalist ölkələri ilə ticarətdə əmtənin (iş və xidmətin) qiymətinin müəyyənləşdirilməsi məsələsi mürəkkəb amilə misal ola bilər. Sadə amillərə misal olaraq əmtələrin miqdarını göstərmək olar. amilləri başqa cür də təsnifləşdirmək mümkündür.

Məlumdur ki, xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyinə təsir göstərən amillər qarşılıqlı əlaqədə və asılılıqda olur. İqtisadi ədəbiyyatlarda və elmi-tədqiqat işlərində bu cür əlaqənin iki növü (formas) qeyd olunur: 1) Funksional və yaxud tam əlaqə; 2) Qismən və yaxud korrelyasiya əlaqəsi; Funksional (birbaşa) əlaqəyə misal olaraq əmtənin qiyməti (miqdarı) ilə onun satışından yaranan gəlir arasındakı asılılığı göstərmək olar. Əmtənin qiyməti və onun keyfiyyəti və ya-

xud, əmtənin (iş və xidmətin) reklamına məsrəflərin məbləği ilə məhsul satışından yaranan gəlir arasındakı asılılıq ikinci növ əlaqəyə aiddir.

Müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin təhlili zamanı ilk növbədə əsas amillər və onların arasında olan əlaqənin xarakteri öyrənilir. Bu zaman əsas amillərin ikinci dərəcəli amillərdən düzgün ayrılması mühüm əhəmiyyət daşıyır. İqtisadi təhlilin növbəti mərhələsində müəssisənin kommertiya və maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə təsir edən əsas amillərin təsiri hesablanır və xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyinin yüksəldilməsi ehtiyatları aşkar olunur. Öz növbəsində, təsərrüfatdaxili ehtiyatların aşkar edilməsi və onların səfərbər olunması idxal-ixrac əməliyyatları üzrə öhdəliklərin dəqiq yerinə yetirilməsinə, maya dəyərinin aşağı salınmasına, qeyri-istehsal xərclərinin azaldılmasına, xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyinin və dövriyyə vəsaitinin dövr sürətinin yüksəldilməsinə, müəssisənin (firmanın, şirkətin və s.) maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına təsir göstərir. Bununla əlaqədar olaraq xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyinin təhlili qarşısında aşağıdakı vəzifələr durur:

1) İxrac, yenidən ixrac və idxal əməliyyatları üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin təhlili və qiymətləndirilməsi;

2) Xarici iqtisadi əlaqələrin həyata keçirilməsi prosesində vəsaitdən istifadənin təhlili;

3) Müəssisənin (firmanın) kommertiya fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin (mənfəət və rentabellik) təhlili və onun maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;

4) Təsərrüfatdaxili ehtiyatların aşkara çıxarılması və firmanın kommertiya və maliyyə fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması üçün tədbirlər proqramının işlənilməsi.

Firmanın xarici iqtisadi fəaliyyətinin təhlili müxtəlif üsullar vasitəsilə yerinə yetirilir: 1) Məntiqi, yaxud ənənəvi üsullar (müqayisə; detallaşdırma; ümumiləşdirmə); 2) Statistik üsullar (indeks metodu; nisbi və orta kəmiyyətlər üsulu; qruplaşdırma); 3) Riyazi üsullar (riyazi proqramlaşdırma; riyazi analiz və yaxud inteqral metodu; riyazi statistika və ehtimal nəzəriyyəsi; iqtisadi kibernetika); 4) Evristik üsullar.

Firmanın xarici iqtisadi fəaliyyətinin təhlilinin səmərəliliyi onun düzgün təşkilindən və informasiya təminatının keyfiyyətindən xeyli asılıdır. Məhz bu baxımdan xarici iqtisadi əməliyyatların təhlilinin aşağıdakı ardıcılıqla aparılması məqsəduyğundur: 1) Xarici iqtisadi əməliyyatlar üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin təhlili; 2) Xarici iqtisadi əlaqələrin dinamikasının öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi; 3) İdxal-ixrac əməliyyatlarını yerinə yetirərkən vəsaitdən istifadənin səmərəliliyinin təhlili və qiymətləndirilməsi; 4) Müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətindən yaranan mənfəətin təhlili; 5) Xarici iqtisadi əlaqələrin rentabelliyyəsinin təhlili; 6) Müəssisənin (firmanın) maliyyə vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi;

Müəssisənin (firmanın) xarici iqtisadi fəaliyyətinin təhlili zamanı mühasibat uçotu və hesabatların məlumatlarından istifadə olunur. Bundan başqa təhlili işi üçün operativ uçotun, biznes-planın və digər uçotdan kənar informasiya mənbələrinin məlumatları cəlb olunur.

Müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin təhlili zamanı istifadə olunan informasiya mənbələrinə aşağıdakılar aiddir: 1) 1№-li forma «Müəssisənin əsas istehsal fəaliyyəti haqqındakı balans»; 2) 5№-li forma «Balansa əlavə»; 3) 2№-li forma «Maliyyə nəticələri və onlardan istifadə haqqında hesabat»; 4) Biznes-planın məlumatları; 5) Təsərrüfat əməliyyatlarının uçotu jurnallarının məlumatları; 6) Auditor yoxlamasının materialları; 7) Birgə müəssisələrdə tərtib olunan investisiya qoyuluşları haqqında hesabat formasının məlumatları; Qeyd olunan hesabat formalarından başqa iqtisadi təhlil zamanı ilkin uçot məlumatlarından və illik hesabatlara daxil olmayan statistik hesabat formalarının materiallarından geniş istifadə olunur. Həmin uçot sənədlərinə aşağıdakılar aiddir: malgöndərənlərin hesabları; qaimədə (mədaxil) orderləri; iş və xidmətlərin yerinə yetirilməsi haqqında aktlar; 202 (20№-li) «Əsas istehsalat» hesabının və onun subhesablarının məlumatları; 202/5 (25) və 202/6 (26№-li) hesabların məlumatları; 711 (43№-li) «Kommersiya məsrəfləri» adlı hesabda və onun subhesablarında əks etdirilmiş əməliyyatlar; 731 (44) №-li «Tədavül xərcləri»; 208 (41)№-li «Əmtəələr» və onun subhesabları (206/1 (41/1) «İxrac malları»;

206/2 (41/2) «İdxal malları»), 434 (60)№-li «Malgöndərənələr və podratçılarla hesablaşmalar» (5 sub hesabı üzrə), 223 (55)№-li «Bankda olan sair hesablar» (2 subhesabı üzrə), 602 (46)№-li «Məhsul (iş və xidmətlər) satışı» (4 subhesabı üzrə), 216 (62)№-li «Alıcılar və sifarişçilərlə hesablaşmalar» (4 subhesab üzrə), 341 (80)№-li «Mənfəət və zərərlər», 223 (52)№-li «Valyuta hesabı» və 442 (83)№-li «Gələcək dövrlərin gəlirləri» adlı hesabların məlumatları; İqtisadi təhlil zamanı 8№-li, 3№-li, 6№-li, 7№-li və s. jurnal-orderlərin və 15, 16№-li cədvəllərin məlumatları mühüm rol oynayır.

3.2 İxrac və idxal əməliyyatları üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin təhlili

İxrac əməliyyatlarının təhlili zamanı öhdəliklərin fiziki həcm və dəyər ifadəsində yerinə yetirilməsi səviyyəsi müəyyən olunur. Bundan başqa təhlil prosesində ixrac edilən əmtəələrin (iş və xidmətlərin) kəmiyyəti, keyfiyyəti və onların göndərilmə müddətləri nəzərə alınmaqla biznes-planın yerinə yetirilməsi səviyyəsinin qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadi təhlilin növbəti mərhələsində həmin göstəricilərə təsir edən amillər təsnifləşdirilir, onların təsirdərəcəsi hesablanır və ayrı-ayrı əmtəə qrupları üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi səbəbləri araşdırılır. İxrac əməliyyatları üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin təhlili aşağıdakı ardıcılıqla həyata keçirilir: 1) İxrac əməliyyatları üzrə öhdəliklərin ayrı-ayrı əmtəələr (iş və xidmətlər), əmtəə-qrupları üzrə yerinə yetirilməsinin təhlili və qiymətləndirilməsi; 2) Firma (müəssisə, şirkət, səhmdar cəmiyyəti və s.) üzrə təhlilin nəticələrinin ümumiləşdirilməsi; Qeyd etmək lazımdır ki, işlənmiş analitik informasiyanın sintez olunması yuxarıda göstərilən ardıcılığın əksi istiqamətində yerinə yetirilir. İxrac əməliyyatları üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin təhlili prosesində operativ uçot və hesabatın məlumatlarından istifadə olunur.

İxrac əməliyyatları üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin təhlili və qiymətləndirilməsi

Cədvəl 3.1

Məhsulun növləri	Ölçü vahidi	2013-ci il üçün qəbul olunmuş öhdəliklər			2014-ci il üçün hesabat üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsi		
		sayı	bir vahidinin qiyməti, min man.	ümumi dəyəri, min man.	sayı	bir vahidinin qiyməti, min man.	ümumi dəyəri, min man.
1.Çinar-7M	min ədəd	60	810	48600	60	850	51000
2.Çinar-3	min ədəd	15	730	10950	5	700	3500
3.Çinar-7MS	min ədəd	5	830	4150	5	890	4450
Yekunu	min ədəd	-	-	63700	-	-	58950

Məlumdur ki, iqtisadi təhlil prosesində həm ümumilikdə və həm də ayrı-ayrı əmtəələr (iş və xidmətlər) üzrə öhdəliklərin fiziki həcm və dəyər ifadəsində yerinə yetirilməsi səviyyəsi öyrənilir və qiymətləndirilir. Yekun göstərici üzrə öhdəliklərin dəyər ifadəsində yerinə yetirilməsi aşağıdakı formula üzrə hesablanır:

$$J_{pq} = \frac{\sum p_f \times q_f}{\sum p_0 q_0} \quad (3.1)$$

Burada: p_f və q_f – əmtəələrin faktiki miqdarını və faktiki qiymətini, p_0 və q_0 isə həmin əmtəələrin bazis sayını və qiymətini göstərir. İcmal (yekun) göstərici üçün fiziki həcm ifadəsində əmtəələrin ixracı üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsi faizi isə aşağıdakı formula vasitəsilə müəyyən olunur:

$$J_q = \frac{\sum q_f \times p_n}{\sum q_n \times p_n} \quad (3.2)$$

Burada: $\sum q_n p_n$ – ixrac edilmiş əmtəələrin (iş və xidmətlərin) bazis dəyərini, $\sum q_f \times p_n$ – isə hesabat üzrə ixracın dəyərini (bazis qiymətləri ilə) göstərir. İndi isə təhlil işi apardığımız müəssisənin məlumatlarından istifadə etməklə yuxarıda qeyd etdiyimiz göstəriciləri hesablayaq:

1. Dəyər ifadəsində əmtəələrin ixracı üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsi:

$$\frac{58950 \times 100}{63700} = 92,5\%$$

2. Fiziki həcm ifadəsində əmtəələrin ixracı üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsi: $\frac{(60 \times 810 + 5 \times 730 + 5 \times 830) \times 100}{60 \times 810 + 15 \times 730 + 5 \times 830} = \frac{56400 \times 100}{63700} = 88,5\%$

Dəyər ifadəsində əmtəələrin (iş və xidmətlərin) ixracı üzrə öhdəliklərin 7,5%(100-92,5) və ya 4750 min manat (63700-58950) məbləğində kəsirlə yerinə yetirilməsi iki amilin təsiri nəticəsində baş vermişdir: 1) qiymətin dəyişməsi; 2) fiziki həcmə dəyişməsi; Sadalanan amillərin ixrac üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə təsiri iqtisadi təhlilin zəncirvari yerdəyişmə və yaxud inteqral metodu vasitəsilə hesablanır və qiymətləndirilir:

1-ci hesablamaya $60 \times 810 + 15 \times 730 + 5 \times 830 = 63700$ min manat;

2-ci hesablamaya $60 \times 850 + 5 \times 700 + 5 \times 890 = 58950$ min manat;

3-cü hesablamaya $60 \times 850 + 5 \times 700 + 5 \times 890 = 58950$ min manat;

Hesablamaları bu qayda ilə apardıqdan sonra yuxarıda sadalanan amillərin təsirini aşağıdakı kimi müəyyən etmək olar:

1. İxracın fiziki həcmnin dəyişməsinin təsiri:

$$56400 - 63700 = -7300 \text{ min manat};$$

2. Qiymətin dəyişməsinin təsiri:

$$58950 - 56400 = +2550 \text{ min manat.}$$

Beləliklə, iki amilin birgə təsiri mənfi 4750 min manat $(-7300 + 2550)$ olacaqdır.

Bazar konyukturasının müntəzəm dəyişdiyi indiki şəraitdə qiymət amili əmtəələrin (iş və xidmətlərin) ixracı üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə həllədiçi təsir göstərir. Məlumdur ki, ixrac qiymətlərinin səviyyəsi aşağıdakı amillərdən asılıdır: 1) Əmək məhsuldarlığının dəyişməsi; 2) Əmtəə bazarında tələb və təklifin nisbətinin dəyişməsi; 3) Valyuta kurslarının dəyişməsi; 4) Əmtəələrin reallaşdırılması üçün bazarın düzgün seçilməsi və bazarın konyukturasının dəyişməsi. Təhlil işi apardığımız müəssisədə isə «fiziki həcm» amili ixrac əməliyyatları üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə mənfi 7300 min manat məbləğində təsir göstərmişdir. Bu isə aşağıdakı səbəblərlə izah oluna bilər: 1) rəqabətin yüksəlməsi ilə əlaqədar olaraq müəyyən bir ölkədə əmtəələrin satışının azalması; 2) valyuta məhdudiyyətləri və əmtəələrin keyfiyyətinin standartlara uyğun gəlməməsi; 3) əmtəələrin yüklənməsi və yola salınması ilə əlaqədar gecikmələr; İqtisadi təhlil prosesində amillər bu qayda ilə təsnifləşdirildikdən sonra onların təsiri hesablanılmalı və qiymətləndirilməlidir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində ticarət müqavilələri üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin təhlili kontraktlar üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin təhlili ilə sıx surətdə əlaqələndirilir. Bu istiqamətdə təhlil işi aparmaq üçün operativ uçot məlumatlarından istifadə edilir. Təhlilin metodikası aşağıdakı ardıcılıqla işlənib hazırlanır: 1) Kontraktlar və müqavilələr üzrə göndəriləcək malların (iş

və xidmətlərin) dəyər ifadəsində həcmnin müəyyən edilməsi və onların təhlili;

2) Kontraktlar üzrə məbləğ ifadəsində öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin təhlili;

3) Ayrı-ayrı müqavilələrin (kontraktların) yerinə yetirilməməsi səbəblərinin araşdırılması və qiymətləndirilməsi. İqtisadi təhlil prosesində üçüncü mərhələyə xüsusi fikir verilməli və əmtələrin (iş və xidmətlərin) göndərilməsi üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi səbəbləri dərinlən araşdırılmalıdır. Bu zaman müəssisə üzrə əmtələrin (iş və xidmətlərin) ixraca göndərilməsindəki gecikmə hallarını müəyyən etmək üçün xüsusi əmsalın hesablanması məqsədəuyğundur. Həmin əmsal aşağıdakı formula üzrə hesablanır və qiymətləndirilir:

$$\Pi = \frac{\sum K_n \times 100}{\sum K_H} \quad (3.3)$$

Burada: $\sum K_n$ -il ərzində (keçən il) vaxtı keçmiş kontraktların məbləğini, $\sum K_H$ -isə hesabat ilində yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuş kontraktların dəyərini göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə firmaların (müəssisələrin) xarici iqtisadi fəaliyyətində kommersion kreditindən istifadə etməklə əmtələrin (iş və xidmətlərin) satışı praktikası geniş yayılmışdır. Bu istiqamətdə iqtisadi təhlil işi aparmaq üçün aşağıdakı informasiya mənbələrinin məlumatlarından istifadə olunur: 1) Əmtələrin ixracı üzrə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi haqqında operativ hesabat; 2) Xarici debitor və kreditor borclarının vəziyyəti haqqında daxili mühasibat hesabatı; 3) Kontraktlar və müqavilələr; 4) Biznes-planın məlumatları; Təhlil işi aşağıdakı göstəricilər üzrə aparılır: 1) Bütövlükdə, eləcə də ayrı-ayrı ölkələr və əmtələr üzrə kreditin orta müddəti; 2) Müəssisənin (firmanın) ümumi ixrac əməliyyatlarının tərkibində kommersion kreditindən istifadə etməklə həyata keçirilən ixrac əməliyyatlarının xüsusi çəkisi; 3) Kommersion kreditinin məbləği; Kreditin orta müddəti göstəricisi hesabı orta kəmiyyətin çəkili düsturu vasitəsilə müəyyən olunur. Bu qayda ilə kreditin ayrı-ayrı ölkələr və əmtələr (iş və xidmətlər) üzrə orta müddəti hesablanır. Göstərilən

ardıcılıqla təhlil işi aparmaq üçün aşağıdakı formada analitik cədvəlin tərtib olunması zəruridir.

Kreditin orta müddətin müəyyən olunması və qiymətləndirilməsi

Cədvəl 3.2

<i>Kreditin hissələri (K), min dol.</i>	<i>Kreditin qaytarılma müddəti, (t)</i>	<i>Kreditdən istifadənin həcmi (K×t)</i>
200	1 ildən sonra	200
200	2 ildən sonra	400
200	3 ildən sonra	600
600		1200

Onda kommersiya kreditinin orta müddəti (t) 2 ilə bərabər (1200:600) olacaqdır.

İxrac edilən malların keyfiyyəti sifarişlərin texniki şərtlərinə uyğun gəlməlidir. Əks halda xarici alıcılar iddia qaldıra bilər və bu da, öz növbəsində məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan mənfəətin məbləğinə mənfi təsir göstərir. İxrac edilmiş malların keyfiyyəti aşağıdakı göstəricilər vasitəsilə xarakterizə olunur: 1) Xarici firmalardan (alıcılardan) daxil olmuş iddiaların xüsusi çəkisi; 2) Keyfiyyətin aşağı olması səbəbindən ixracçı dayandırılmış əmtələrin dəyər ifadəsində həcmi; 3) İxracə göndərilən bütün əmtələrin tərkibində keyfiyyəti standartlara uyğun gəlməyən əmtələrin (iş və xidmətlərin) xüsusi çəkisi; Sadalanan göstəricilərdən başqa iqtisadi təhlil prosesində ixrac edilmiş əmtələrin (iş və xidmətlərin) keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinin əsas meyarı kimi faiz ifadəsində «ödənilmiş iddiaların ixrac edilmiş bütün əmtələrin dəyərinə nisbəti» göstəricisindən istifadə olunması məqsədəuyğundur. Bu göstəricilər əsasında təhlil işi aparmaq üçün mühasibat uçotu və hesabatlarının məlumatlarından istifadə olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, iddiaların ümumi dinamikası öyrənilməklə yanaşı, onların ayrı-ayrı tərkib elementləri də diqqətlə araşdırılmalıdır. Təhlil zamanı hesabat dövrünün məlumatlarını ötən ilin məlumatları ilə müqayisə etməklə kifayətlənməməli, hesablamaya bir neçə ilin məlumatları daxil edilməlidir.

İxrac əməliyyatları üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin təhlilinin növbəti mərhələsində satılmış malların kəmiyyət strukturunun (quruluşunun) və onların orta qiymətinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Əmtəələrin kəmiyyət strukturu aşağıdakı düstur vasitəsilə hesablanır:

$$J_{struktur} = \frac{\sum q_1 p_0}{\sum q_1 \times \bar{p}_0} \quad (3.4)$$

Burada: q_1 -cari ildə əmtəələrin miqdarını; p_0 -bu əmtəələrin bazis qiymətlərini; \bar{p}_0 -isə bazis dövründəki əmtəələrin orta qiymətini göstərir. Orta qiymət isə aşağıdakı kimi müəyyən olunur:

$$\bar{p}_0 = \frac{\sum p_0 q_0}{\sum q_0} \quad (3.5)$$

Əgər quruluş (struktur) indeksinin qiyməti vahiddən böyükdürsə, bu onu göstərir ki, əmtəə qrupunun tərkibində bahalı əmtəələrin xüsusi çəkisi yüksəlmişdir. Əks halda isə quruluş indeksinin qiyməti vahiddən kiçik olacaqdır. Göstərilən istiqamətdə təhlil işi aparmaq üçün aşağıdakı formada cədvəl tərtib etmək daha məqsədəuyğun sayıla bilər.

Satılmış əmtəələrin kəmiyyətinin və strukturunun təhlili

Cədvəl 3.3

məhsulun növləri	2012			2013		
	miqdarı, m in ədəd	1 ədədin qiyməti, min man.	məbləğ, min man.	məbləğ, min man.	1 vahidin qiyməti, min man	məbləğ, min man.
1.Çinar-7M	50	540	27000	60	850	51000
2.Çinar-3	20	490	9800	5	700	3500
3.Çinar-7MS	15	570	8550	5	890	4450
Yekunu	85	-	45350	70	-	58950

Cədvəl məlumatlarından istifadə etməklə həmin qrup əmtəələr üzrə ixracın inkişaf meylini və ona təsir edən amillərin təsir dərəcəsini hesablamaq nəzəri və praktiki cəhətdən çətinlik törətmir:

I hesablama: ümumi kənarlaşma:

$$58950 - 45350 = +13600 \text{ min manat};$$

II hesablama: qiymətin dəyişməsinin təsiri:

$$(60 \times 850 + 5 \times 700 + 5 \times 890) - (60 \times 540 + 5 \times 490 + 5 \times 570) = 58950 - 37700 = +21250$$

min manat;

III hesablama: fiziki həcmnin dəyişməsinin təsiri:

$$(60 \times 540 + 5 \times 490 + 5 \times 570) - (5 \times 540 + 20 \times 490 + 15 \times 570) = 37700 - 54350 = -7650$$

min manat;

IV hesablama: miqdarın dəyişməsinin təsiri:

a) bir vahidinin orta qiyməti:

$$45350 : 85 = 533,5 \text{ min manat};$$

b) $70 \times 533,5 - 85 \times 533,5 = 37345 - 45348 = -8003$ min manat;

V hesablama: quruluşun dəyişməsinin təsiri:

$$(60 \times 540 + 5 \times 490 + 5 \times 570) - (70 \times 533,5) = 37700 - 37345 = +355 \text{ min manat.}$$

Əgər quruluş və miqdar amillərinin təsirini toplasaq, onda fiziki həcmnin dəyişməsinin təsiri alınar:

$$-8003 + 355 = -7650 \text{ min manat.}$$

Beləliklə, təhlil etdiyimiz əmtəə qruppu üzrə ixracın dəyəri il ərzində 13600 min manat artmışdır ki, bu da, öz növbəsində, aşağıdakı amillərin təsiri nəticəsində baş vermişdir:

1. İxracın kəmiyyət strukturunun dəyişməsinin təsiri +355 min manat;

2. İxrac edilmiş əmtəələrin ümumi həcmnin dəyişməsinin təsiri -8003 min manat;

3. İxrac qiymətlərinin yüksəlməsinin təsiri +21250 min manat.

Aparılmış hesablamaların düzgünlüyünü balans metodu vasitəsilə yoxlamaq olar:

$$58950 - 45350 = +13600 = +355 - 8003 + 21250$$

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində bağlanmış müqavilələrin və kontraktların yerinə yetirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhz ona görə də xarici iqtisadi fəaliyyətin bu sahəsi ayrıca təhlil olunmalı və müqavilələrin (kontraktların) yerinə yetirilməsi səviyyəsi qiymətləndirilməlidir. Eyni zamanda, bazar iqtisadiyyatı şəraitində bu göstəricinin rolunun artması ilə

əlaqədar olaraq iqtisadi təhlilin metodikası da təkmilləşdirilməli və kommersiya hesabının tələblərinə cavab verməlidir.

Məlumdur ki, beynəlxalq aləmdə müqavilələr (kontraktlar) mühüm növ yarımfabrikatlar və komplektləşdirici məmulatlar göndərilməsi, yeni texnologiyaların mübadiləsi, NOU-XAU, patentlərin alınması və satılması və s. üzrə bağlanılır. Ona görə də müqavilələrin və kontraktların yerinə yetirilməsinin təhlili metodikası həmin elementlər üzrə işə hazırlanmalı və həmin göstəricilərin səviyyəsinə təsir edən amillərin təsir dərəcəsi hesablanılıb qiymətləndirilməlidir.

İqtisadi islahatların aparıldığı və sərbəst bazar münasibətlərinin formalaşdığı indiki şəraitdə beynəlxalq ixtisaslaşma və kooperasiya qaydasında məmulat göndərmələrin inkişafının mühüm əhəmiyyəti vardır. Lakin buna baxmayaraq hələ də belə yarımfabrikatların və məmulatlar istehsalının xüsusi çəkisi çox aşağıdır və günün tələblərinə cavab vermir. Bu işə idxal-ixrac əməliyyatlarının yerinə yetirilməsində buraxılan ciddi nöqsan kimi qiymətləndirilməlidir.

Kooperasiya qaydasında məmulatlar göndərilməsi üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin təhlili əsasən iki istiqamətdə aparılır: 1) Firmanın (səhmdar cəmiyyətinin, konsern və s.) özünün kooperasiya qaydasında məmulat və komplektləşdirici hissələrlə təmin olunmasının sifarişləri əsasında kooperasiya qaydasında göndərmələr üzrə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin təhlili. İqtisadi təhlilin sonrakı mərhələsində beynəlxalq sahələrarası, sahələrdaxili və istehsal-daxili kooperasiya qaydasında göndərmələrin həcmi arasındakı nisbət təhlil olunmalıdır. Bu zaman kooperasiya qaydasında öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə qiymət biznes-planın yerinə yetirilməsi ilə deyil, yola salınmış məhsulun həcminə görə verilir. Ona görə də firma məhsul istehsalı üzrə biznes-planın yerinə yetirilməsi ilə yanaşı, eyni zamanda, onun yola salınması üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə də maraqlı olmalı və məsuliyyət daşmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq miqyasda kooperasiya qaydasında məmulatlar istehsalı və onların göndərilməsi üzrə öhdəliklərin yerinə yetiril-

məsinə dair hazırda sistemli analitik mühasibat uçotu aparılmır. Buna görə də kooperasiya qaydasında məmulatlar istehsalı və göndərilməsi üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin təhlili və ona nəzarət operativ uçotun məlumatlarına əsasən həyata keçirilir.

Əsasını birgə müəssisələr və firmalar təşkil edən milli müəssisələrin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin inkişafı strategiyasının öyrənilməsi prosesində ayrı-ayrı iştirakçının bu inkişafa qoyduğu vəsaitin xüsusi çəkisi geniş təhlil edilir və qiymətləndirilir. Belə təhlilin aparılmasında aşağıdakı formuladan istifadə olunur:

$$K_{\text{int}} = \frac{\sum_{i=1}^n B\Pi \times 100}{\sum_{i=1}^n \Pi P_i} \quad (3.6)$$

Burada: $\sum_{i=1}^n B\Pi$ -milli müəssisələr arasında qarşılıqlı qaydada qoyulan və manata çevrilməklə göndərilən komplektləşdirici məmulatların və yarımfabrikatların dəyərini, $\sum_{i=1}^n \Pi P_i$ -təhlil edilən dövrdə müştərək müəssisələrin öz istehsalı olan cəmi satılmış məhsulun dəyərini (manata çevrilməklə), kooperasiya əsasında məhsul istehsalı həyata keçirilən müqavilənin və kontraktın nömrəsini ifadə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu proses iştirakçıların qarşılıqlı qaydada faktiki olaraq qoyduğu vəsaitin xüsusi çəkisinin dinamika üzrə dəyişməsi indeksinə (Π_{int}) əsasən öyrənilir:

$$I_{\text{int}} = \frac{K_{\text{int}1}}{K_{\text{int}0}} \quad (3.7)$$

burada, $K_{\text{int}1}$ -hesabat dövründə qarşılıqlı investisiya qoyuluşlarının xüsusi çəkisini, $K_{\text{int}0}$ -isə bazis dövründə qarşılıqlı mal göndərmələrin xüsusi çəkisinin göstərir.

Milli müəssisələrdə qarşılıqlı mal göndərmələrin xüsusi çəkisi onların inteqrasiya səviyyəsini (dərəcəsinə) xarakterizə edir. Müasir şəraitdə firmaların inteqrasiya səviyyəsini meyarı cəmi satılmış məhsulun həcmi (daxili və xarici bazarda) hesab olunur. Təhlil zamanı canlı və əşyalaşmış əmək məsrəfləri araş-

dırılır. Burada, eyni zamanda, kooperasiya qaydasında malgöndərmənin həcminə nisbətinin öyrənilməsinin (dinamika etibarı ilə) mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu göstərici aşağıdakı formuladan istifadə etməklə müəyyən edilir:

$$K_{\text{int.daxili}} = \frac{\sum_{i=1}^n \times \Pi B_i \times 100}{\sum_{i=1}^n \Pi_{\text{ümumii}}} \quad (3.8)$$

Burada, $\sum_{i=1}^n \times \Pi B_i$ – müqavilə şərtlərinin yerinə yetirilməsi üçün lazım olan qarşılıqlı daxili göndərmənin dəyərini ($i=1,n$); $\sum_{i=1}^n \Pi_{\text{ümumii}}$ -müqavilə (kontrakt) çərçivəsində göndərilən satın alınmış yarımfabrikatların və komplektləşdirici məmulatların cəmi dəyərini göstərir. Bu göstəricinin səviyyəsi nə qədər yüksəkdirsə, o dərəcədə də istehsal prosesinin sərbəstliyi, onun zahiri amillərdən asılılığı yüksəkdir. Bu nöqtəyi-nəzərdən göstəricilərin dinamikasının dəyişməsi vəziyyəti (faktiki indeks əsasında) kooperasiya qaydasında daxili göndərmənin xüsusi çəkisinin dəyişməsi əsasında öyrənilir və qiymətləndirilir. Bu istiqamətdə təhlil işinin aparılmasında aşağıdakı formuladan istifadə olunur:

$$K_{\text{int.daxili}} = \frac{K_{\text{int.daxili1}}}{K_{\text{int.daxili0}}} \times 100 \quad (3.9)$$

Burada: $K_{\text{int.daxili1}}$ -hesabat dövründə daxili göndərmənin xüsusi çəkisini, $K_{\text{int.daxili0}}$ -isə bazis dövründə daxili göndərmənin xüsusi çəkisini göstərir. Bu göstəricilər əsasında həm firma üzrə və həm də ayrı-ayrı müqavilələr (kontraktlar) çərçivəsində təhlil aparılır.

Məhsulun istehsal maya dəyərini aşağı salınması və onun istehlak xarakterinin yüksəldilməsi ən çox təmir işinin sadələşdirilməsi və onun dəyərini azaldılması, unifikasiya olunmuş hissə və komplektləşdirici məmulatlardan geniş istifadə edilməsi hesabına təmin edilir. Bu kimi göstəricilərin vəziyyəti və dinamikasının təhlili unifikasiya olunmuş hissə və komplektləşdirici məmulatların

göndərilməsinin xüsusi çəkisinin dəyər formasında (K^c_{unif}), natural ifadədə (K^H_{unif}) və bunun faktiki dəyişməsi indeksinin ((K^H_{unif})) köməyilə həyata keçirilir:

$$(K^c_{unif}) = \frac{\sum_{i=1}^n Y\Pi^c_{unif\ i}}{\sum_{i=1}^n \Pi^c_{unif\ i}} \times 100 \quad (3.10)$$

$$(K^H_{unif}) = \frac{\sum_{i=1}^n Y\Pi^H_{unif\ i}}{\sum_{i=1}^n \Pi^H_{unif}} \times 100 \quad (3.11)$$

$$I_{unif} = \frac{K^c_{unif1}}{K^c_{unif0}} \quad (3.12)$$

Burada $Y\Pi^H_{unif}$ -unifikasiya olunmuş hissələr və komplektləşdirici məmulatların müqavilə (kontrakt) üzrə komplektləşdirici məmulatların tərkibindəki cəmi dəyərini, $K^C_{ümumi}$ və K^C_{unif} -müqavilələr və kontraktlar üzrə faktiki olaraq hesabat və bazis dövründə göndərilmiş komplektləşdirici məmulatların xüsusi çəkisini; $Y\Pi^H_{unif}$ -müqavilə (kontrakt) üzrə göndərilən komplektləşdirici məmulatların natural ifadədə miqdarını; $\Pi^H_{ümumi}$ -müqavilə üzrə cəmi göndərilən komplektləşdirici məmulatların natural ifadədə miqdarını göstərir. Xarici investisiyaların cəlb edilməsi yolu ilə təşkil olunan müəssisələrdə onların beynəlxalq ticarətdəki rolunun qiymətləndirilməsi respublika daxilində, xarici iştirakçının ölkəsində və üçüncü ölkədə məhsul satışının səviyyəsi və dinamikasının, onların xüsusi çəkisinin hesablanması və təhlil edilməsi ilə həyata keçirilir. Bu zaman göstəricilərin müqayisə edilə bilməsi məsələsi meydana çıxır. Belə olduğu halda milli valyutadan istifadə edilməsi əsasında təhlil aparılması lazım gəlir. Bu istiqamətdə təhlil işi apararkən aşağıdakı göstəricilər sistemindən istifadə olunur: 1) respublika ərazisində faktiki satılan məhsulun (iş və xidmətlərin) dəyərinin dəyişməsi indeksi; a) hesabat dövründə faktiki satılmış məhsulun dəyərinin müqayisə edilən dövrün səviyyəsinə nisbəti; 3) biznes-

planın yerinə yetirilməsi indeksi; 4) xarici iştirakçının ölkəsində məhsul satışı üzrə biznes-planın yerinə yetirilməsi və onun faktiki səviyyəsinin dəyişməsi indeksi; 5) üçüncü ölkələrdə satış üzrə hesablanmış analoji indekslər; 6) respublika ərazisində, xarici iştirakçının ölkəsində və üçüncü ölkədə satılan məhsulların quruluş və struktur dəyişiklikləri indeksi;

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, müəssisələrin (firmaların) xarici iqtisadi fəaliyyəti aşağıdakıları əhatə edir: 1) Beynəlxalq istehsal və elmi-texniki kooperasiya; 2) Məhsulların (iş və xidmətlərin) idxal və ixracı; 3) Müəssisələrin xarici bazara çıxışı; Göstərilən istiqamətlərdə xarici iqtisadi fəaliyyət əvvəlcədən bağlanmış müqavilələr və kontraktlar əsasında həyata keçirilir. Məhz bu baxımdan iqtisadi təhlilin metodikasının işlənilib hazırlanması müasir şəraitdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki, bu istiqamətdə işlənilib hazırlanmış metodika birbaşa təsərrüfat əlaqələrinin səmərəliliyini müəyyən etməyə imkan verir. Birbaşa təsərrüfat əlaqələri dedikdə, müxtəlif ölkələrin firmaları (konsernləri, səhmdar cəmiyyətləri və s.) arasında olan elmi-texniki əməkdaşlıq və istehsal əlaqələri başa düşülür. Birbaşa təsərrüfat əlaqələri də, öz növbəsində, bağlanmış kontraktlar və təsərrüfat müqavilələri əsasında fəaliyyət göstərir. Təsərrüfat müqavilələri və kontraktlarda aşağıdakılar nəzərdə tutulur: 1) Birbaşa təsərrüfat əlaqələrinin yaradılmasının mümkün variantlarının texniki-iqtisadi cəhətdən əsaslandırılması; 2) Əməkdaşlığın növləri (məhsul istehsalı, xidmətlərin göstərilməsi, investisiyaların yerləşdirilməsi, kapital ixracı, barter əməliyyatları və s.), onun həcmi və müddəti; 3) Texniki-iqtisadi və maliyyə şərtləri; 4) Kommersiya şərtləri (satış, qiymət və s.); 5) Əməkdaşlığın xüsusiyyətləri (komplektləşdirici məmulatlar və yarımfabrikatların göndərilməsi; daşınma şərtləri və s.); 6) Birbaşa əlaqələrin hüquqi şərtləri; Birbaşa təsərrüfat əlaqələrinin iqtisadi səmərəliliyi aşağıdakılarla müəyyən olunur: 1) Müəssisənin zəruri mallara olan tələbatı öz hesabına deyil, xarici firmalardan idxal üzrə alınmış əmtələr hesabına ödənilir; 2) Əgər zəruri məhsulun ölkə daxilindəki istehsalına çəkilən məsrəflərin məbləği həmin əmtənin xarici firmalardan alınmasına xərclədiyi valyuta məsrəflərindən çox olarsa, onda bu cür iqtisadi əlaqələr səmərəli sayılır.

Həmin xərclər arasındakı fərq xarici iqtisadi əlaqələrin iqtisadi səmərəliliyi adlanır. Bu göstəriciləri hesablamaq üçün aşağıdakı formulalardan istifadə etmək məqsədəuyğundur.

$$\Theta_{x.u.ə.} = 3_{II} - 3_{\mathcal{O}}; X_{x.u.ə.} = \frac{3_{II}}{3_{\mathcal{O}}} \quad (3.13)$$

Xarici iqtisadi əlaqələr o vaxt səmərəli sayılır ki, aşağıdakı şərtlər ödənilsin:

$$\begin{cases} 3_{II} > 3_{\mathcal{O}} \\ X_{x.u.ə.} > 1 \end{cases} \quad (3.14)$$

Birbaşa təsərrüfat əlaqələrinin ixrac üzrə iqtisadi səmərəliliyi aşağıdakı kimi müəyyən olunur:

$$\begin{cases} X_{\mathcal{O}.u/x} = B_{\mathcal{O}} \times R_B \times R_{kp} / 3_{\mathcal{O}} \\ \Theta_{\mathcal{O}.u/x} = B_{\mathcal{O}} \times R_B \times R_{kp} - 3_{\mathcal{O}} \end{cases} \quad (3.15)$$

Sözgedən parametrin iqtisadi səmərəliliyi əksinə hesablanır:

$$\begin{cases} X_{u.u/x} = 3_{II} / (B_{II} \times R_B \times R_{kp}) \\ \Theta_{u.u/x} = 3_{II} - B_{II} \times R_B \times R_{kp} \end{cases} \quad (3.16)$$

Əgər $X_{\mathcal{O}.u/x}$ və $X_{u.u/x}$ - göstəricilərinin səviyyəsi vahiddən yüksək olarsa, onda və ixrac üzrə birbaşa təsərrüfat əlaqələri səmərəli hesab olunur:

$$\text{Yəni, } \begin{cases} X_{u.u/x} > 1 \\ X_{\mathcal{O}.u/x} > 1 \end{cases} \quad (3.17)$$

Yuxarıda formulalarda göstərilən $B_{\mathcal{O}}$ -əmtələrin ixracından yaranan xalis valyuta gəlirlərini; R_B - valyuta daxilolmalarının alıcılıq qabiliyyəti əmsalını; R_{kp} -kreditin təsiri əmsalını; $3_{\mathcal{O}}$ -idxal olunmuş əmtələrin dəyərini; B_{II} -isə idxal üzrə alınmış əmtələrin dəyərini ödəmək üçün sərf olunan valyuta məsrəflərini göstərir.

Əmtələrin ixracı və idxalı üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsi prosesində dövrüyyə vəsaitindən istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi bazar iqtisadiyyatı şəraitində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İxrac əməliyyatları zamanı istifadə

edilən dövriyyə vəsaiti iki mənbə hesabına formalaşa bilər: 1) Firmanın xüsusi vəsaiti; 2) Bank krediti və digər borc vəsaitlərindən istifadə rəqabətin yüksək olduğu müasir şəraitdə müəyyən risklə bağlıdır. Məhz ona görə də alınmış vəsaitdən səmərəli istifadə olunması bir problem kimi meydana çıxır. Bununla əlaqədar olaraq dövriyyə kapitalından istifadənin təhlili qarşısında aşağıdakı vəzifələr durur: 1) Xarici iqtisadi əlaqələrin həyata keçirilməsi zamanı istifadə olunan dövriyyə kapitalının dövr sürətinin təhlili; 2) Qaimə xərclərinin tərkibi və strukturunun təhlili; 3) Xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyinin müəyyən edilməsi; Göründüyü kimi, dövriyyə kapitalının dövr sürətinin öyrənilməsinin iqtisadi təhlilin əsas vəzifələri sırasına aiddir. Qeyd etmək lazımdır ki, dövriyyə kapitalının dövriyyəsi iki mərhələdən keçir: 1) Əmtələrdə (iş və xidmətlərdə) olan dövriyyə vəsaitinin dövriyyəsi; 2) Hesablaşmalarda olan dövriyyə kapitalının dövriyyəsi; Bunlardan başqa dövriyyə kapitalının dövriyyəsinin aralıq mərhələləri də mövcuddur. Lakin onların dövriyyə kapitalının ümumi dövriyyəsinə təsiri olduqca zəifdir. İxrac əməliyyatlarında olan vəsaitin dövr etməsi dövrü olaraq təkrarlanan proses olduğundan onu iqtisadi ədəbiyyatlarda dövriyyə də adlandırırlar. Dövriyyə kapitalının dövr etməsinin bütün mərhələləri mühasibat balansının aktivində müvafiq maddələr üzrə əks etdirilir.

İxrac əməliyyatlarında olan dövriyyə kapitalının dövr sürətinin təhlilində əsas məqsəd ixrac əməliyyatlarına qoyulmuş vəsaitin həcmindən dəyişməsinə təsir edən amilləri müəyyən etməkdən və firmanın (konsernin, səhmdar cəmiyyətinin və s.) xarici ticarət dövriyyəsində yerləşən vəsaitin azad edilmə imkanlarını öyrənməkdən ibarətdir. Dövriyyə kapitalının dövriyyəsinin öyrənilməsi prosesində dövriyyə kapitalının dövr sürəti əmsalı hesablanır. Bu əmsal ixrac üzrə vəsaitin bir dövriyyəsinin orta uzunluğu və yaxud ixrac əməliyyatlarının orta müddətini göstərir. Dövriyyə vəsaitinin dövr sürəti əmsalını hesablamaq üçün aşağıdakı formuladan istifadə edilə bilər:

$$OD = \frac{CO \times D}{C} \quad (3.18)$$

Burada: OD-gün hesabı ilə bir dövriyyənin orta uzunluğunu, CO-ixrac üzrə vəsaitin orta qalığını, D-hesabat dövründəki günlərin sayını, C-hesabat dövründə xarici bazarda satılmış əmtəələrin maya dəyərini göstərir. İxrac üzrə vəsaitin orta qalığı göstəricisi hesabat dövründə bir dövriyyənin gedişində ixrac əməliyyatlarına qoyulmuş vəsaitin məbləğini xarakterizə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, ixrac əməliyyatlarına qoyulmuş vəsait dövriyyənin müddətinə görə iki növə ayrılır: 1) dövriyyə müddəti bir ilə qədər olan vəsait; 2) dövriyyə müddəti bir ildən çox olan vəsait; Kommersiya krediti üzrə xarici alıcılara olan uzunmüddətli borclar ikinci növə aiddir. Vəsaitin orta qalığını və bir dövriyyənin orta sürətini hesablayarkən bu növ borcları hesablamaya daxil etmək lazım deyildir. Lakin ixrac əməliyyatlarına qoyulmuş vəsaitin tam xarakteristikasını vermək üçün praktikada iki növ orta qalıq hesablanır: 1) İxrac əməliyyatlarına qoyulmuş bütün vəsaitin orta qalığı; 2) Kommersiya krediti üzrə uzunmüddətli borclar daxil edilmədən ixrac əməliyyatlarına qoyulmuş vəsaitin qalığı. Birinci növ qalığı hesablayarkən hesablamaya balansın aktivinin bütün maddələri daxil edilir. Bu zaman yadda saxlamaq lazımdır ki, xarici alıcılardan və debitorlarla hesablaşmalarda olan vəsait orta qalıq müəyyən edilərkən hesablamaya ixrac dəyəri ilə deyil, əmtəələrin real dəyəri ilə daxil olunur. Xarici alıcıların borclarının daxili qiymətlər səviyyəsinə qədər korrektiv (düzəliş) edilməsi daxili və ixrac qiymətlərinin nisbətini xarakterizə edən əmsallar vasitəsilə həyata keçirilir. Müəyyən dövr ərzində dövriyyə kapitalının orta qalığı xronoloji orta kəmiyyət düsturundan istifadə etməklə hesablanır:

$$CO = \frac{\frac{O_1}{2} + O_2 + \dots + O_{n-1} + \dots + \frac{O_n}{2}}{n-1} \quad (3.19)$$

Burada: O-müəyyən tarixə vəsaitin qalığını, n-isə kəsrin surətində olan toplananların sayını göstərir. Yuxarıda qeyd olunan göstəriciləri hesablamaq üçün aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib edək.

Dövriyyə kapitalının orta qalığının təhlili və qiymətləndirilməsi

Cədvəl №3.4

Göstəricilər	2012				2013			
	I	II	III	IV	I	II	III	IV
1.Əmtələrin (iş və xidmətlərin) dəyəri, min manat	3000	3200	3100	3400	3500	4000	3900	4200
2.Xarici alıcıların borcları, min manat	1000	1300	1400	1600	1500	2000	1600	1800
CƏMI	4000	4500	4500	5000	5000	6000	5500	6000
Satılmış əmtələrin maya dəyəri, min manat	12000				13000			

2.4 sayılı cədvəldən məlumatlarından istifadə etməklə aşağıdakı hesablamalardan aparılması nəzəri və praktiki cəhətdən məqsədəuyğun sayıla bilər:

1) 2012-cı il üçün ixrac üzrə vəsaitin orta qalığı

$$= \frac{\frac{4000}{2} + 4500 + 4500 + \frac{5000}{2}}{4-1} = \frac{2000 + 4500 + 4500 + 2500}{3} = 4500 \text{ min manat};$$

2) 2013-ci il üçün ixrac üzrə vəsaitin orta qalığı

$$= \frac{\frac{5000}{2} + 6000 + 5500 + \frac{6000}{2}}{4-1} = \frac{2500 + 6000 + 5500 + 3000}{3} = 5667 \text{ min manat};$$

3) 2012-cı il üçün gün hesabı ilə bir dövriyyənin orta uzunluğu

$$= \frac{4500 \times 90}{12000} = 33,7 \text{ gün};$$

4) 2013-ci il üçün gün hesabı ilə bir dövriyyənin orta uzunluğu

$$= \frac{5667 \times 90}{13000} = 39,2 \text{ gün.}$$

İqtisadi təhlil işini davam etdirmək üçün alınmış nəticələri aşağıdakı cədvəldə ümumiləşdirmək olar.

Təhlilin nəticələrinin ümumiləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi

Cədvəl 3.5

Göstəricilər	2012-ci ilin I-ci rübü ərzində			2013-cü ilin I-ci rübü ərzində		
	bütün dövriyyə üzrə	o cümlədən		bütün dövriyyə üzrə	o cümlədən	
		əmtəələr üzrə	hesablaşmalar üzrə		əmtəələr üzrə	hesablaşmalar üzrə
1.Vəsaitli orta qalığı, min manat	4500	3167	1333	5667	3917	1750
2.Bir dövriyyənin orta uzunluğu, günlə	33,7	23,7	10,0	39,2	27,1	12,1
3.Maya dəyəri, min manat		12000			13000	

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, firmanın ixrac əməliyyatlarına qoyulmuş kapitalın dəyəri 1167 min manat (5667-4500) artmışdır. Bu artım iki amilin hesabına baş vermişdir: 1) Satılmış əmtəələrin (iş və xidmətlərin) maya dəyərinin dəyişməsi; 2) Dövriyyə kapitalının dövr sürətinin dəyişməsi; Bu iki amilin hər birinin təsirini hesablamaq üçün aşağıdakı formuladan istifadə etmək məqsəduyğundur:

$$CO = \frac{C \times OD}{D} \quad (3.20)$$

İqtisadi təhlilin zəncirvari yerdəyişmə üsulundan istifadə etməklə hesablamaları aşağıdakı ardıcılıqla yerinə yetirmək olar:

$$1) CO_o = \frac{C_o \times OD_o}{D} = \frac{12000 \times 33,7}{90} = 4500 \text{ min manat};$$

$$2) CO_{\text{şarti}} = \frac{C_1 \times OD_o}{D} = \frac{13000 \times 33,7}{90} = 4873 \text{ min manat};$$

$$3) CO_1 = \frac{C_1 \times OD_1}{D} = \frac{13000 \times 39,2}{90} = 5667 \text{ min manat}.$$

Bu qayda ilə hesablama apardıqdan sonra yuxarıda sadalanan amillərin təsir dərəcəsini hesablamaq mümkündür:

1) Satışın həcmnin dəyişməsinin təsiri:

$$4873 - 4500 = +373 \text{ min manat}$$

2) Dövriyyə kapitalının dövr sürətinin dəyişməsinin təsiri:

$$5667 - 4873 = +794 \text{ min manat}$$

Beləliklə, iki amilin birgə təsiri 1167 min manat (373+794) olacaqdır. Bu qayda ilə hesablamaları həm əmtəələr (iş və xidmətlər) və həm də xarici alıcıların borcları üzrə də aparmaq mümkündür.

Əmtəələrdə (iş və xidmətlərdə) olan dövriyyə kapitalının dövriyyəsinin müddəti aşağıdakı amillərdən asılıdır: 1) Mal ehtiyatlarının strukturu; 2) Sənəd dövriyyəsinin təşkili; 3) Əmtəələrin daşınmasının təşkili və üsulları; 4) Satışın yeri və şərtləri; 5) Mal göndərənlərin əmtəələrin çıxış məntəqəsinə yaxınlığı; İqtisadi təhlil prosesində sadalanan amillərin hər birinə onların dövriyyə kapitalının dövr sürətinə təsiri nöqtəyi-nəzərindən baxmaq və qiymətləndirmək lazımdır.

Yuxarıda verilən analitik cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi hesablaşmalarda olan dövriyyə kapitalının dövriyyəsi və yaxud dövr sürəti müqayisə edilən dövr ərzində 2,1 gün (12,1-10,0) azalmışdır. Hesablaşmalarda olan dövriyyə kapitalının dövr sürətinə aşağıdakı amillər təsir göstərə bilər: 1) xarici alıcılarla aparılan hesablaşmaların və ödəmələrin formaları və qaydaları; 2) Açıq hesablar üzrə aparılan hesablaşmaların xüsusi çəkisinin dəyişməsi; Ona görə də hesablaşmalarda olan dövriyyə kapitalının dövr sürətini təhlil edərkən xarici alıcılarla aparılan hesablaşmaların bu və ya digər formalarının tətbiqi imkanlarını və məqsədəuyğunluğunu (konkret ölkələr və firmalar nəzərə alınmaqla) müəyyən etmək, ödəmələrin müddətinin dəyişməsi səbəblərini öyrənmək lazımdır.

İxrac əməliyyatlarında olan dövriyyə kapitalının dövr sürətinin təhlilini aşağıdakı ardıcılıqla həyata keçirmək daha məqsədəuyğundur: 1) Firma üzrə; 2) Ayrı-ayrı ölkələr üzrə; 3) Əsas ticarət tərəfdaşları və əmtəə qrupları üzrə; Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, ixrac əməliyyatlarında olan vəsaitin dövriyyəsinin təhlilini əks istiqamətdə də aparmaq mümkündür.

İxrac üzrə qaimə xərcləri əmtəələrin daşınması, saxlanması və satışı ilə əlaqədar olan məsrəfləri özündə birləşdirir. Bu məsrəflər əmtəələrin maya dəyərini yüksəldir ki, o da öz növbəsində, satışdan daxil olan xalis gəlirin məbləğini azaldır. İqtisadi ədəbiyyatlarda əmtəələrin daşınması, saxlanması və

satışı ilə əlaqədar olan xərclərə kommərşiya xərcləri də deyilir. Qaimə xərclərinin azaldılması ixrac əməliyyatlarının səmərəliliyinin yüksəldilməsinə səbəb olur. Qaimə xərclərinin təhlilinin əsas məqsədi bu növ məsrəflərin azaldılması imkanlarını müəyyən etməkdən ibarətdir. Təhlil prosesində kommərşiya xərcləri əvvəlki illərin məlumatları ilə müqayisə olunur. Lakin, iqtisadi təhlil zamanı kommərşiya xərclərinin səviyyəsində inflyasiya faktoru nəzərə alınmaqla düzəliş aparılmalı və həmin məsrəflər müqayisəyə gələn şəkllə salınmalıdır.

İxrac əməliyyatlarının gedişi prosesində yaranan kommərşiya xərcləri iki yerə ayrılır: 1) Milli valyuta hesabı ilə məsrəflər; 2) Xarici valyuta hesabı ilə məsrəflər. Birinci qrup məsrəflərə birbaşa və dolaylı xərclər, ikinci qrupa isə yalnız müstəqim məsrəflər aiddir. İqtisadi təhlil prosesində, bütün yuxarıda sadalanan xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla kommərşiya xərclərinə edilən mütləq və nisbi qənaət hesablanır. Kommərşiya xərclərinə edilən mütləq qənaəti hesablamaq üçün faktiki məlumat baza göstəricisi ilə müqayisə olunur. Həmin xərclərə edilən nisbi qənaət məbləğini hesablayarkən satılmış əmtəələrə (iş və xidmətlərə) aid edilən məsrəflərin mütləq həcmi həmin əmtələrin dəyərində bölmək lazımdır. Bu zaman aşağıdakı formulalardan istifadə etmək məqsədəuyğundur:

$$OYHP_{mil.val.} = \frac{HP_{mil.val.}}{3} \quad (3.21)$$

$$OYHP_{xar.val.} = \frac{HP_{xar.val.}}{B} \quad (3.22)$$

Burada: $OYHP_{mil.val.}$ –firmanın milli valyuta ifadəsində qaimə xərclərinin nisbi səviyyəsini, $HP_{mil.val.}$ –milli valyuta hesabı ilə qaimə xərclərinin məbləğini, 3-satılmış əmtələrin (iş və xidmətlərin) dəyərini, $OYHP_{xar.val.}$ –xarici valyuta ilə qaisə xərclərinin nisbi səviyyəsini, $HP_{xar.val.}$ –xarici valyuta ifadəsində qaimə xərclərinin məbləğini, B-xarici valyuta ilə satılmış əmtələrin dəyərini göstərir. Formuladan görüldüyü kimi hər iki halda hesablamaların metodikası eynidir. Lakin, buna baxmayaraq məzmun etibarlı ilə həmin göstəricilər bir-birindən köklü surətdə fərqlənir. Birinci formula milli valyuta ifadəsində əmtələrin dəyərində qaimə xərclərinin tutduğu xüsusi çəkini göstərir. Əmtələrin dəyərində

bu xərcləri əlavə etdikdə milli valyuta ifadəsində satılmış malların maya dəyəri yaranır. İkinci formula isə xarici valyuta hesabı ilə ödənilən qaimə xərclərinin məbləğini göstərir. İxrac edilmiş əmtələrin satışından yaranan gəlirlərin məbləğindən həmin xərcləri çıxdıqda xalis gəlir yaranır.

Qeyd etmək lazımdır ki, qaimə xərclərinin dəyişməsinə aşağıdakı amillər təsir göstərir: 1) Satılmış məhsulların fiziki həcmnin dəyişməsi; 2) Məhsul vahidinə düşən ayrı-ayrı məsrəflərin xüsusi çəkisinin dəyişməsi; 3) Əmtələrin (iş və xidmətlərin) qiymətinin dəyişməsi; 4) Satılmış əmtələrin strukturunun dəyişməsi.

Firmanın (konsernin, səhmdar cəmiyyətinin və s.) fəaliyyətini qiymətləndirərkən ixrac mallarının satışının səmərəliliyinin hesablanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmin göstərici həm bütövlükdə və həm də ayrı-ayrılıqda həyata keçirilən ixrac əməliyyatlarının faydalılıq səviyyəsini xarakterizə edir. Səmərəlilik göstəricisini hesablamaq üçün xarici valyuta ilə satılmış və rəsmi kursla milli valyutaya çevrilmiş xalis gəlirlərin məbləğini realizə olunmuş əmtələrin (iş və xidmətlərinin) maya dəyərinə bölmək lazımdır. Bu göstərici bir manat məsrəfə düşən gəlirin miqdarını xarakterizə edir. Lakin burada müqayisə həm milli valyuta və həm də xarici valyuta üzrə aparılır. Satışın səmərəliliyi göstəricisi (Θ_p) aşağıdakı formula əsasında hesablanır:

$$\Theta_p = \frac{B_H \times 100}{3} \quad (3.23)$$

Burada: B_H -xarici valyuta ilə əldə edilmiş və rəsmi kursla manata çevrilmiş xalis gəlirin miqdarını, 3-isə (milli valyuta ilə hesablanmış) maya dəyərini göstərir. Səmərəlilik göstəricisi həm faizlə və həm də manatla müəyyən oluna bilər. Satışın səmərəliliyi göstəricisi hər bir növ əmtəə üzrə ayrılıqda hesablanır. Ayrı-ayrı əmtələrin satışının səmərəlilik səviyyəsini isə aşağıdakı elementlər müəyyən edir: 1) Gəlirlərin məbləğinin dəyişməsi; 2) Əmtələrin dəyərinin artması (azalması); 3) Sərhəddən kənar (xarici bazarda) qaimə xərclərinin dəyişməsi; 4) Milli valyuta hesabı ilə müstəqim (birbaşa) qaimə xərclərinin məbləğinin dəyişməsi; 5) Müxtəlif rentabelli əmtələrin xüsusi çəkisinin dəyişməsi; Bu amillərin satışın səmərəliliyinə təsiri iqtisadi təhlilin inteqral metodu

vasitəsilə də müəyyən oluna bilər. Dövriyyə kapitalının dövr sürətini, nəmə xərclərini və ixrac əməliyyatlarının səmərəliliyini müəyyən etməkdən sonra ixrac əməliyyatlarına qoyulmuş bütün vəsaitdən istifadənin effektivlik dərəcəsini hesablamaq lazımdır. İqtisadi ədəbiyyatlarda ümumiləşdirici göstərici kimi ixrac əməliyyatlarına qoyulmuş bütün vəsaitin «verimi» əmsalı təklif olunur. Bu göstərici aşağıdakı formula üzrə hesablanır:

$$O_3 = \frac{B_3}{CO_3} \quad (3.24)$$

Burada: O_3 -dövriyyə kapitalına düşən gəlirin məbləğini, B_3 -ixrac qiymətləri ilə satılmış əmtəələrin dəyərini, CO_3 –ixrac üzrə vəsaitin orta qalığını göstərir. Adi riyazi üsullardan istifadə etməklə yuxarıdakı formulanı başqa şəkildə də salmaq mümkündür:

$$O_3 = \frac{B_3}{CO_3} = \frac{B_3}{C_3} \times \frac{C_3}{CO_3} \quad (3.25)$$

Burada: C_3 – ixrac üzrə satılmış malların maya dəyərini, $\frac{B_3}{C_3}$ -əmtəələrin satışının səmərəliliyini, $\frac{C_3}{CO_3}$ -isə dövrlərin sayını göstərir. Yuxarıda göstərilən formulalar əsasında hesablamalar aparmaq üçün aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib etmək praktiki cəhətdən məqbul sayıla bilər.

Dövriyyə kapitalının dövr sürətinin təhlili

Cədvəl 3.6

<i>Göstəricilər</i>	<i>2012</i>	<i>2013</i>	<i>Artım tempi</i>
I	118800	133056	112,0
1.İxrac qiymətləri ilə satılmış əmtəələrin dəyəri (B)			
2.Satılmış əmtəələrin maya dəyəri (C)	108000	118800	110,0
3.İxrac üzrə vəsaitin orta qalığı	10000	12000	120,0
4.Bir manat dövriyyə kapitalına düşən gəlirin məbləği (O_3)	11,088	11,088	93,3
5.Satışın səmərəliliyi (Θ_3)	1,10	1,12	101,8
6.Dövrlərin sayı	10,8	9,9	91,7
7.Dövrlərin sürəti (OD), günlə	33,8	36,9	109,2

Cədvəl məlumatlarından görüldüyü kimi, ixrac əməliyyatlarına qoyulmuş hər bir manat dövriyyə kapitalına düşən gəlirin məbləği 0,792 punkt aşağı düşmüşdür (11,088-11,880). Bu istiqamətdə dəyişməyə iki amil təsir göstərmişdir:

1) İxrac əməliyyatlarının səmərəliliyinin dəyişməsi; 2) Dövriyyə kapitalının dövr sürətinin dəyişməsi;

Sadalanan amillərin təsirini müəyyən etmək üçün aşağıdakı hesablamaları aparaq:

$$1) P_3 = 1,12 \times 10,8 - 11,880 = 12,096 - 11,880 = +0,216 \text{ punkt}$$

$$2) P_3 = 1,12 \times 9,9 - 12,096 = 11,088 - 12,096 = -1,008 \text{ punkt}$$

İki amilin birgə təsiri 0,792 punkt (+0,216-1,008) olacaqdır.

Əmtələrin (iş və xidmətlərin) idxalı üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin təhlili prosesində aşağıdakı məsələlərə xüsusi diqqət yetirilməlidir: 1) Fiziki həcm və dəyər ifadəsində bütövlükdə idxal üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsi səviyyəsinin qiymətləndirilməsi; 2) Ayrı-ayrı ölkələr, əmtəə qrupları və mühüm növ mallar (iş və xidmətlər) üzrə idxal əməliyyatlarının yerinə yetirilməsinin təhlili və qiymətləndirilməsi; 3) İdxal əməliyyatları üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsi səviyyəsinə təsir edən amillərin təsnifləşdirilməsi və onların təsir dərəcəsinin hesablanması; 4) Ayrı-ayrı firmalarla bağlanmış mühüm növ xidmətlərin (iş və xidmətlərin) göndərilməsi üzrə öhdəliklərin (müqavilələrin və kontraktların) yerinə yetirilməsi səviyyəsinin təhlili və qiymətləndirilməsi; 5) Göndərmənin müddəti və idxal olunan malların keyfiyyəti üzrə xarici tərəfdaşlarla bağlanmış müqavilələrin (kontraktların) yerinə yetirilməsi səviyyəsinin təhlili;

Yuxarıda qeyd olunan istiqamətdə iqtisadi təhlil işi aparmaq üçün operativ uçot məlumatlarından və ticarət müqavilələri üzrə əmtələrin göndərilməsi haqqında hesabat formasının göstəricilərindən istifadə olunur.

İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş kapitalist ölkələrindən əmtələrin idxalı zamanı kommersion kreditindən geniş istifadə olunur. Kredit müxtəlif həcmdə və müxtəlif müddətlərə verilir. Kreditə görə verilən faizin dərəcəsi isə müxtəlif amillərdən asılıdır: 1) Satıcı ölkənin pul bazarında olan faiz dərəcəsinin ölçüsü; 2) Bank tərəfindən kreditə görə verilən zəmanətin müddəti; Hesabat dövründə kommersion krediti ilə bağlı idxal əməliyyatlarının təhlili zamanı aşağıdakı məsələlərə xüsusi fikir verilir: 1) Kreditin dəyərinin müəyyən olunması; 2) Kom-

mersiya krediti üzrə firmanın borclarının dinamikasının təhlili və qiymətləndirilməsi; 3) Kreditin ödənilməsinin (geri qaytarılmasının) orta müddətinin müəyyən edilməsi; 4) Kommersiya kreditindən istifadə ilə əlaqədar yaranan riskin minimuma endirilməsi. İqtisadi təhlil prosesində kreditin dəyəri (C) aşağıdakı formula üzrə hesablanır:

$$C = \sum K t_p \quad (3.26)$$

Burada: $\sum K$ -kreditin məbləğini, t -kreditin ayrı-ayrı hissələrinin ödənilmə müddətini, p -isə kreditə görə verilən illik faizi göstərir. Kreditin orta müddəti göstəricisi isə aşağıdakı formula üzrə müəyyən olunur:

$$\bar{t} = \frac{\sum R t}{\sum R} \quad (3.27)$$

Burada: t -kreditin orta müddətini, $\sum R$ -kreditin bütün məbləğini, R -isə kreditin müəyyən hissəsini göstərir.

Təhlil işi apardığımız firmanın hesabat məlumatları göstərir ki, həmin firma 2007-ci ildə əməliyyat zamanı 1 mln. manat məbləğində aşağıdakı şərtlər daxilində əmtəə idxal etmişdir: a) əmtəənin dəyərinin 20%-i məhsul göndərilən anda nəqd pulla ödənilir; b) 80%-i isə illiyi 10% olmaqla və 4 il müddətinə geri qaytarılmaq şərti ilə verilən kredit hesabına ödənilir. Onda kreditin orta müddətini, dəyərini və idxal ediləcək əmtəənin dəyərini müəyyən etmək üçün aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib etmək lazımdır.

Kreditin orta müddətinin, dəyərinin və idxal ediləcək əmtəələrin dəyərinin
təhlili və qiymətləndirilməsi

Cədvəl 3.7

Kreditin hissələri (R) min manat	Ödənilmə müddəti (t)	Kreditdən istifadənin həcmi (Rt) min manat
200	1 ildən sonra	200
200	2 ildən sonra	400
200	3 ildən sonra	600
200	4 ildən sonra	800
$\sum R=800$	$t=2,5$	$\sum Rt=2000$

Cədvəl məlumatlarından istifadə etməklə yuxarıda sadalanan göstəriciləri hesablayaq:

1) Kreditin orta müddəti: $t = \frac{2000}{800} = 2,5 \text{ il};$

2) Kreditin dəyəri $C = \sum Kt_p = \frac{800 \times 2,5 \times 10\%}{100} = 800 \times 2,5 \times 0,1 = 200 \text{ min dollar};$

3) Kommersiya krediti şəraitində idxal olunmuş əmtəələrin dəyəri:

$$1000000 \text{ min manat} + 200000 \text{ min manat} = 1200000 \text{ min manat}$$

Kommersiya kreditindən istifadə etməklə əmtəələrin idxalı prosesində müxtəlif amillərin təsirini nəzərə almaq lazım gəlir ki, onların da içərisində ən əsası inflyasiyadır. Son zamanlara qədər iqtisadi ədəbiyyatlarda bu amilin təsirini nəzərə almaqla firmanın təsərrüfat fəaliyyətini xarakterizə edən əsas göstəricilərin təhlili metodikası işlənib hazırlanmamışdır. Lakin riskin və qeyri-müəyyənliyin mövcud olduğu indiki şəraitdə inflyasiya proseslərinin təsiri nəzərə alınmaqla idxal əməliyyatları üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin təhlili aşağıdakı göstəricilər vasitəsilə aparıla bilər:

1) Kommersiya kreditindən istifadənin müddəti ərzində qiymətdən düşmə

$$\text{əmsalı} = \frac{\text{əmtəənin daxili qiyməti}}{\text{kreditdən istifadə müddətində qiymətlərin artım tempi}} \quad (3.28)$$

2) İnflyasiya nəzərə alınmaqla kredit və faizlərin məbləği=(kreditin məbləği+kreditin dəyəri)×kommersiya kreditindən istifadə müddəti ərzində qiymətdən düşmə əmsalı;

3) Kommersiya krediti şəraitində inflyasiya nəzərə alınmaqla əmtənin maya dəyəri=nəqd pula dəyəri ödənilən əmtənin xüsusi çəkisi+xaricdən əmtənin gətirilməsi ilə əlaqədar məsrəflərin cəmi+inflyasiya nəzərə alınmaqla kreditlərin və faizlərin məbləği;

$$4) \text{Kredit əməliyyatlarının rentabelliği} = \frac{\text{kreditdən istifadə müddəti ərzində idxal yolu ilə əldə edilmiş avadanlıqların istismarından yaranan mənfəət}}{\text{kommersiya kreditlərindən inflyasiya nəzərə alınmaqla əmtənin maya dəyəri}} \quad (3.29)$$

İdxal əməliyyatları üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin təhlili zamanı keyfiyyəti xarakterizə edən göstəricilərin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İddia aktları əsasında verilmiş reklamasiyaların sayının artması idxal edilmiş əmtəələrin keyfiyyətinin aşağı olmasını göstərir. Bu zaman keyfiyyəti xarakterizə edən ən mühüm göstərici aşağıdakı kimi hesablanır və qiymətləndirilir:

$$E_r = \frac{\text{cari ilin öhdəlikləri üzrə ödənilmiş reklamasiyaların məbləği}}{\text{il ərzində satılmış idxal mallarının dəyəri}} \quad (3.30)$$

Bu göstəricinin səviyyəsi müəyyən olunduqdan sonra reklamasiyaların hər biri təhlil olunmalı və qiymətləndirilməlidir. İdxalın dinamikasının təhlili zamanı aşağıdakı amillərin təsiri öyrənilir: 1) İdxal edilmiş malların dəyərinin dəyişməsi; 2) İdxal edilmiş (sabit qiymətlərlə) əmtəələrin həcmnin dəyişməsi; 3) Alınmış malların qiymətinin dəyişməsi; 4) İdxalın dəyər və kəmiyyət quruluşunun (strukturunun) dəyişməsi.

Firmanın (müəssisənin, konsernin və s.) idxal üzrə işini qiymətləndirərkən idxal əməliyyatlarının səmərəliliyi göstəricisinin hesablanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu göstərici idxal mallarının alınması üzrə həyata keçirilən əməliyyatların nisbi ifadədə faydalılıq dərəcəsini xarakterizə edir. İxracdan fərqli

olaraq idxal əməliyyatlarının səmərəliliyi göstərici aşağıdakı sadə formula vasitəsilə hesablanılır və qiymətləndirilir:

$$E_{II} = \frac{Q_B \times 100}{Q_{II}} \quad (3.31)$$

Burada: E_{II} -idxal əməliyyatlarının səmərəliliyini, Q_B -əmtənin (iş və xidmətin) daxili buraxılış qiymətini, Q_{II} -isə əmtənin idxal faktura qiymətini göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, idxal əməliyyatlarının səmərəlilik göstəricisi hesablanılarkən qaimə xərcləri hesablamaya daxil edilmir. Bu isə, öz növbəsində, həmin göstəricinin dəqiqliyini azaldır. Lakin qaimə xərcləri yalnız hesabat ilində müəssisə üzrə bütövlükdə idxal edilmiş əmtələrin (iş və xidmətlərin) səmərəliliyi hesablanarkən nəzərə alınır. İdxal əməliyyatlarının səmərəlilik səviyyəsinə aşağıdakı amillər təsir göstərir: 1) İdxal edilmiş əmtələrin faktiki həcmnin dəyişməsi; 2) İdxal olunmuş malların (iş və xidmətlərin) strukturunun dəyişməsi; 3) Qiyməti dəyişməsi. Bu üç amilin təsiri ixrac əməliyyatlarının səmərəliliyini öyrənərkən istifadə edilən formulalar vasitəsilə hesablanılır və qiymətləndirilir.

İdxal əməliyyatları prosesində istifadə edilən dövriyyə kapitalının (vəsaitinin) təhlilinin nəticələrini ümumiləşdirməyə və idxal əməliyyatlarının səmərəliliyini hesablamağa imkan verən əsas iqtisadi göstərici dövriyyə kapitalının hər manatına düşən gəlirin (mənfəətin) məbləğidir. Bu göstərici aşağıdakı formula üzrə hesablanılır:

$$O_{II} = \frac{B_{II}}{CO_{II}}, O_{II} = \frac{B_{II}}{C_{II}} \times \frac{C_{II}}{CO_{II}} \quad (3.32)$$

Burada: B_{II} -idxal edilmiş malların satışından yaranan gəliri; CO_{II} - idxal üzrə vəsaitin orta qalığı; C_{II} -satılmış idxal mallarının maya dəyərini; $\frac{B_{II}}{C_{II}}$ - əmtələrin idxalının səmərəliliyini; $\frac{C_{II}}{CO_{II}}$ -idxal üzrə dövriyyə kapitalının hər manatına düşən gəlirin məbləğini göstərir.

3.3.Müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətindən yaranan maliyyə nəticələrinin təhlili

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində mənfəət firmanın xarici iqtisadi fəaliyyətinin son nəticələrinin qiymətləndirilməsində əsas göstərici hesab olunur. Məhz bu baxımdan iqtisadi təhlil firmanın xarici iqtisadi fəaliyyətindən yaranan mənfəətin formalaşması prosesini, onun yaranmasına təsir edən amillərin hesablanması və qiymətləndirilməsini əhatə edir. Firmanın xarici iqtisadi fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsi sayılan mənfəət göstəricisi aşağıdakı kimi formalaşır: 1) Xarici bazarda həyata keçirilən ticarət əməliyyatlarından yaranan mənfəət; 2) Müəssisənin investisiya fəaliyyətindən yaranan mənfəət; 3) Müxtəlif xidmətlərin göstərilməsi, lisenziyaların və patentlərin alqı-satqısından yaranan gəlir; Firmanın xarici iqtisadi fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsi sayılan mənfəət göstəricisi aşağıdakı kimi formalaşır: 1) Xarici bazarda həyata keçirilən ticarət əməliyyatlarından yaranan mənfəət; 2) Müəssisənin investisiya fəaliyyətindən yaranan mənfəət; 3) Müxtəlif xidmətlərin göstərilməsi, lisenziyaların və patentlərin alqı-satqısından yaranan gəlir; Firmanın xarici iqtisadi fəaliyyətindən yaranan mənfəəti müəyyən etmək üçün idxal-ixrac əməliyyatlarından yaranan gəlirin məbləğindən həmin əməliyyatların həyata keçirilməsinə sərf edilən məsrəfləri çıxmaq lazımdır. İdxal-ixrac əməliyyatlarına sərf edilən məsrəflərin uçotu Azərbaycan Respublikasının Vergi Kodeksinə uyğun aparılır. Vergi Kodeksinə görə əsas məsrəflərin tərkibinə aşağıdakı maddələr daxil edilir: 1) İxrac edilən məhsulların istehsalı prosesində çalışan fəhlələrin əmək haqqı; 2) Bu fəhlələrin əmək haqqından sosial sığortaya ayırmalar; 3) İxrac edilən məhsulların istehsalı prosesində sərf olunan xammal və əsas materialların dəyəri; 4) Kommersiya xərcləri; Qeyd etmək lazımdır ki, kommersiya xərcləri məsrəflərin tərkibində böyük xüsusi çəkiyə malik olmaqla əmtəənin qiymətinin 40-50%-ni təşkil edir. Kommersiya xərcləri «ilk növbədə» göndərmələrin ilkin və yaxud bazis şərtlərindən asılıdır. Kommersiya xərclərinin tərkibinə aşağıdakılar aiddir: 1) Əmtəənin sifarişçiyə göndərilməsi üçün hazırlıq xərcləri

(kəmiyyətin və keyfiyyətin yoxlanılması); 2) Yükləmə-boşaltma xərcləri; 3) Beynəlxalq nəqliyyatda və ölkə daxilində nəqliyyat xərcləri; 4) Yolda olan əmtəələrin qorunması və sığortası xərcləri; 5) Gömrük vergisi; 6) Kommersiya krediti üzrə faizlər; 7) Bank xidməti ilə əlaqədar xərclər; Kommersiya xərclərini və bununla əlaqədar olaraq mənfəətin məbləğini dəqiq müəyyən etmək üçün həmin xərcləri aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək lazımdır: 1) Milli valyuta ifadəsində kommersiya xərcləri; 2) Xarici valyuta ilə kommersiya xərcləri; 3) Müstəqim kommersiya xərcləri; 4) Bölüşdürmə yolu ilə maya dəyərinə daxil edilən kommersiya xərcləri; Müstəqim kommersiya məsrəflərinə əmtəələrin alınması, daşınması və satılması ilə əlaqədar olaraq xərclər aiddir. Praktikada bölüşdürmə yolu ilə maya dəyərinə daxil edilən kommersiya məsrəflərinə aşağıdakılar aid edilir: 1) Bank xərcləri; 2) Reklam xərcləri; 3) Marketing xərcləri; Göründüyü kimi, firmanın xarici iqtisadi fəaliyyətindən yaranan mənfəətin məbləğinə təsir edən ən mühüm amil idxal-ixrac əməliyyatlarının həyata keçirilməsinə sərf edilən xərclərin məbləğidir. Ona görə də bazar iqtisadiyyatı şəraitində həmin xərclərin düzgün uçota alınması və onların təhlil edilib qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Məhz bu baxımdan idxal və ixrac mallarının satışından yaranan gəlirlər haqqında dəqiq məlumat almaq üçün həmin əməliyyatları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq lazımdır: 1) İxrac mallarının satışından yaranan gəlirlər; 2) İdxal mallarının satışından yaranan gəlirlər; 3) Marketing və reklam xidmətlərinin göstərilməsi və onlardan yaranan gəlirlər; 4) Sair iş və xidmətlərin satışından yaranan gəlirlər; Firmanın xarici iqtisadi fəaliyyətindən yaranan mənfəətin formalaşma prinsiplərini bu qayda ilə öyrəndikdən sonra həmin mənfəətin məbləğinə təsir göstərən amilləri təsnifləşdirmək lazımdır. Müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətindən yaranan mənfəətə aşağıdakı amillər təsir göstərir: 1) Xarici iqtisadi əməliyyatlar üzrə kommersiya xərcləri; 2) Kommersiya krediti üzrə verilən faizlər; 3) İdxal və ixrac əməliyyatları üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə görə ödənilmiş və yaxud alınmış cərimələr; 4) Ümitsiz borcların silinməsindən itkilər; 5) Valyuta kurslarının fərqi; 6) Müştərək fəaliyyətin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar

əməliyyatlardan yaranmış mənfəətin məbləğinin dəyişməsi; 7) Əmlakın icarəyə verilməsi ilə əlaqədar yaranan gəlirlərin məbləğinin dəyişməsi; 8) Əmtəələrin (iş və xidmətlərin) yola salınması və qorunması ilə əlaqədar yaranan itkilər (təbii normadan artıq);

Firmanın xarici iqtisadi fəaliyyətini kəmiyyət göstəriciləri üzrə qiymətləndirdikdən sonra həmin prosesi müəyyən hesabat dövrü üçün keyfiyyət göstəriciləri üzrə də öyrənmək lazımdır. Bununla əlaqədar olaraq uçot və hesabat məlumatları əsasında müəssisənin fəaliyyətini hərtərəfli xarakterizə edən kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri sistemi işlənib hazırlanır. Həmin göstəricilər içərisində öhdəliklərin yerinə yetirilməsi, idxal və ixrac əməliyyatlarının səmərəliliyi göstəriciləri mühüm yer tutur. Axırncı göstərici məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan gəlirlə idxal-ixrac əməliyyatlarına sərf edilən məsrəfləri müqayisəyə etməyə imkan verir. Lakin, səmərəlilik göstəricisi bütövlükdə idxal-ixrac əməliyyatlarının faydalılıq dərəcəsini müəyyən etməyə imkan verməsinə baxmayaraq, bu parametr vasitəsilə praktikada müəssisənin (firmanın) işinin rentabellik səviyyəsi qiymətləndirilmir. Bununla əlaqədar olaraq firmanın xarici iqtisadi fəaliyyətinin maliyyə nəticələrini öyrənərkən rentabellik göstəricisinin hesablanması və onun təhlili metodikasının işlənib hazırlanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Firmanın işinin rentabellik səviyyəsinə aşağıdakı amillər təsir göstərir: 1) İdxal, ixrac və daxili qiymətlərin səviyyəsinin dəyişməsi; 2) İdxalın, ixracın və əmtəə dövriyyəsinin strukturunun dəyişməsi; 3) İdxal və ixrac əməliyyatları prosesində istifadə olunan aktivlərin (dövriyyə vəsaitinin) orta illik dəyərinin dəyişməsi; İdxal və ixrac əməliyyatları prosesində istifadə olunan aktivlərin mütləq ifadədə məbləği aşağıdakı göstəricilərə əsasən müəyyən olunur: 1) Xarici iqtisadi əməliyyatların həcminə görə; 2) İdxal və ixrac əməliyyatları prosesində istifadə olunan vəsaitin dövr sürətinə görə; Qeyd etmək lazımdır ki, dövriyyə aktivlərinin hər bir manatına düşən gəlirin məbləği dövriyyə kapitalının dövr sürətini xarakterizə etmir. Ona görə də yuxarıda verilən formulaları riyazi şəkildə aşağıdakı kimi çevirmək lazımdır:

$$O_{\text{əf}} = \frac{B_{\text{əf}}}{CO_{\text{əf}}} = \frac{B_{\text{əf}}}{Z_{\text{əf}}} \times \frac{Z_{\text{əf}}}{CO_{\text{əf}}} \quad (3.34)$$

Burada: $\frac{B_{\text{əf}}}{Z_{\text{əf}}} = \Theta_{\frac{r}{o}}$ -firmanın əmtəə dövriyyəsinin səmərəliliyini; $\frac{Z_{\text{əf}}}{CO_{\text{əf}}}$ - isə

dövriyyə aktivlərinin il ərzindəki dövrlərinin sayını göstərir. Aktivlərin dövr sürətini müəyyən etmək üçün il ərzindəki günlərin sayını dövriyyə aktivlərinin dövrlərinin sayına bölmək lazımdır:

$$OD = \frac{CO_{\text{əf}} \times D}{Z_{\text{əf}}} \quad (3.35)$$

Onda yalnız ayrılıqda idxal və ixrac əməliyyatları ilə məşğul olan firmalar üçün yuxarıda göstərilən formulalar aşağıdakı kimi olacaqdır:

$$O_{\text{əf}} = \frac{B_{\text{əf}}}{Z_{\text{əf}}} \times \frac{Z_{\text{əf}}}{CO_{\text{əf}}}; \quad O_{\text{uf}} = \frac{B_{\text{uf}}}{Z_{\text{uf}}} \times \frac{Z_{\text{uf}}}{CO_{\text{uf}}} \quad (3.36)$$

Burada: $B_{\text{əf}}$ -ixrac üzrə əmtəələrin satışından yaranan gəliri, $Z_{\text{əf}}$ - milli valyuta ilə əmtəənin maya dəyərini, $\frac{B_{\text{əf}}}{Z_{\text{əf}}}$ -əmtəələrin ixracının səmərəliliyini,

$\frac{Z_{\text{əf}}}{CO_{\text{əf}}}$ -ixrac üzrə aktivlərin dövrlərin sayını, $\frac{B_{\text{uf}}}{Z_{\text{uf}}}$ -əmtəələrin idxalının

səmərəliliyini, $\frac{Z_{\text{uf}}}{CO_{\text{uf}}}$ -isə aktivlərin (idxal üzrə) dövrlərinin sayını göstərir.

Sonuncu üç formula müəssisənin (firmanın) idxal-ixrac əməliyyatlarına sərf etdiyi vəsaitin hər manatına düşən gəliri tam xarakterizə edir. Öz növbəsində, səmərəlilik göstəricisinin səviyyəsinə aşağıdakı amillər təsir göstərir: 1) İdxal, ixrac və daxili qiymətlərin səviyyəsi; 2) Əmtəə dövriyyəsinin strukturu; 3) Kommersiya xərclərinin səviyyəsi; Digər tərəfdən, idxal-ixrac əməliyyatlarına qoyulmuş dövriyyə kapitalının dövrlərinin sayı və dövr sürəti aşağıdakı amillərdən asılıdır: 1) Daşımanın təşkili; 2) Satışın şərtləri; 3) Əmtəələrin bazada və anbarda saxlanma müddəti; 4) Sənəd dövriyyəsinin təşkili; 5) Hesablaşma və ödəmələrin forma və növləri; Göstərilən amillərin təsirini hesablamaq və idxal-

ixrac əməliyyatlarını müəyyən etmək üçün aşağıdakı formada cədvəl tərtib edək.

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, ixrac üzrə dövriyyə aktivlərinin hər bir manatına düşən gəlirin məbləği 0,6 manat artmışdır. İxracdan yaranan gəlirin məbləği də, öz növbəsində, 51000 min manat yüksəlmişdir. Bu artım aşağıdakı amillərin təsiri nəticəsində baş vermişdir:

1) Aktivlərin məbləğinin (2381 min manat) artmasının təsiri:

$$2381 \times 8,0 = 19048 \text{ min manat};$$

2) Rentabellik səviyyəsinin yüksəlməsinin təsiri (0,61 manat)

$$52381 \times 0,61 = 31952 \text{ min manat.}$$

Cədvəl 3.8

<i>Göstəricilər</i>	<i>2012</i>	<i>2013</i>	<i>Kənarlaşma (+; -)</i>
I. Əmtələrin (iş və xidmətlərin) ixracı üzrə			
1. Satından yaranan gəlirlər (B ₃)	400000	451000	+51000
2. Məsrəflər, bütövlükdə (3 ₃)	500000	550000	+50000
O cümlədən			
a) Daxili buraxılış qiyməti (Q)	460000	508000	+48000
b) Kommersiya xərcləri (H _F)	40000	42000	+2000
3. İxracın səmərəliliyi, %-lə	80,0	82,0	+2,0
4. Dövlərin sayı	10,0	10,5	+10,5
5. İxrac edilmiş əmtələrin dəyəri	50000	52381	+2381
6. Gün hesabı ilə dövriyyənin müddəti	36,5	34,8	-1,7
7. Dövriyyə aktivlərinin hər manatına düşən gəlirin məbləği	8,0	8,61	+0,61
II. Əmtələrin (iş və xidmətlərin) idxalı üzrə			
1. Gəlirin məbləği	600000	650000	+50000
2. Məsrəflərin cəmi	400000	442177	+42177
O cümlədən			
a) İdxal faktura qiyməti	380000	419177	+39177
b) Respublika daxilində və respublikadan xaricdə kommersiya xərcləri	20000	23000	+3000
3. İdxalın səmərəliliyi, %-lə	150,0	147,0	-3,0
4. İdxalın aktivləri	26667	32753	+6086
5. İdxal üzrə dövrlərin sayı	14,0	13,5	-0,5
6. Gün hesabı ilə bir dövriyyənin müddəti	26,1	27,0	+0,9
7. İdxal üzrə dövriyyə aktivlərinin hər manatına düşən gəlirin məbləği	22,5	19,8	-2,7
III. Əmtəə dövriyyəsi üzrə			
1. Gəlirlərin məbləği	1000000	1101000	+101000
2. Məsrəflərin cəmi	900000	992177	+92177
O cümlədən			
a) Alish qiyməti üzrə	840000	927177	+87177

b) Kommersiya xərcləri	60000	65000	+5000
3.Mal dövriyyəsinin səmərəliliyi, %	111,1	110,9	-0,2
4.Firmanın (müəssisənin) aktivlərinin cəmi	76667	85134	+8467
5.Dövlərin sayı	11,7	11,6	-0,1
6.Gün hesabı ilə bir dövriyyənin müddəti	31,1	31,3	10,2
7.Firmanın hər bir manat aktivlərinə düşən gəlirin məbləği	13,0	12,9	-0,1

Birinci amilin iqtisadi mahiyyəti ondan ibarətdir ki, qiymətlərin səviyyəsi, kommersiya xərcləri və dövriyyə kapitalının dövr sürəti dəyişmədiyi halda xarici iqtisadi əməliyyatların artımı avtomatik olaraq bu əməliyyatlara edilən qoyuluşların məbləğini proporsional olaraq yüksəldir. İkinci amil isə keyfiyyət amili sayılır. Dövriyyə kapitalının hər manatına düşən gəlirin məbləğini xarakterizə edən formuladan görüldüyü kimi bu göstəriciyə iki amil təsir göstərir:

- 1) Səmərəliliyin dəyişməsi: $(82,0-80,0=2,0)$;
- 2) Aktivlərin dövrlərinin sayı: $(10,5-10,0=+0,5)$.

Onda hesablamalar aşağıdakı kimi olacaqdır:

$$1) O_0 = \frac{B_{30}}{3_{30}} \times \frac{3_{30}}{CO_{30}} = 0,8 \times 10,0 = 8,0 \text{ manat}$$

$$2) O_1 = \frac{B_{31}}{3_{31}} \times \frac{3_{31}}{CO_{31}} = 0,82 \times 10,5 = 8,61 \text{ manat}$$

$$3) 8,61-8,0=+0,61 \text{ manat};$$

$$4) 52381 \times 0,61 = 31952 \text{ min manat.}$$

İndi isə səmərəliliyin və dövriyyə aktivlərinin dövrlərinin sayının dəyişməsinin təsirinin inteqral metodu vasitəsilə hesablanması metodikasını verək:

- 1) Effektivliyin dəyişməsinin təsiri

$$10,0 \times 0,02 + \frac{0,02 \times 0,5}{2} = 0,205 \text{ manat}$$

- 2) Dövlərin sayının artması

$$0,80 \times 0,5 + \frac{0,02 \times 0,5}{2} = 0,402 \text{ manat}$$

İki amilin birgə təsiri: $0,205+0,402=0,607$ manat.

İqtisadi təhlilin növbəti mərhələsində ixracın səmərəliliyinə təsir edən amillərin təsir dərəcəsini hesablayıb qiymətləndirmək lazımdır. Bunun üçün aşağıdakı formuladan istifadə etmək məqsədəuyğundur:

$$\Theta_3 = \frac{B_3}{3_3} = \frac{B_3}{Q+H} \quad (3.39)$$

Formuladan göründüyü kimi, ixracın səmərəliliyinə üç amil təsir göstərir:

1) Gəlirlərin məbləğinə birbaşa təsir göstərən ixrac qiymətlərinin səviyyəsinin dəyişməsi; 2) Əmtənin (iş və xidmətlərin) daxili dəyərini müəyyən edən daxili qiymətlərin və kommersion xərclərinin səviyyəsinin dəyişməsi; 3) İxracın kəmiyyət strukturunun dəyişməsi;

Bu amilləri təhlil edib qiymətləndirmək üçün aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib etmək lazımdır:

Cədvəl №3.9

Göstəricilər	Formuladakı işarələr	2012	2013		Artım (qr3-qr2)
			plan	fakt	
A	B	1	2	3	4
1.Xalis gəlirlərin məbləği	X	400000	440000	451000	+11000
2.Əmtələrin daxili dəyəri	Y	460000	500000	508000	+8000
3.Kommersion xərcləri	Z	40000	43000	42000	-1000
4.Kommersion xərclərinin əmtə-daxili dəyərində nisbəti,%-lə		8,7	8,7	8,3	-0,4
5.Məsrəflərin yekunu		860000	543500	550000	+6500
6.İxracın səmərəliliyi, %-lə		80,0	80,96	82,0	+1,04

Cədvəldəki 2-ci sütunun məlumatları ixracın plan dəyərini göstərir. Bu zaman əmtələrin miqdarı və onların kəmiyyət strukturu hesabat dövrünü, kommersion xərclərinin səviyyəsi və ixrac qiymətləri isə keçən ili xarakterizə edir. Birinci və ikinci sütunların müqayisəsi ixracın səmərəliliyinin 0,96%(80,96-80,0) artdığını göstərir. Bu hər şeydən əvvəl ixracın kəmiyyət strukturunun dəyişməsi hesabına baş vermişdir. İkinci və üçüncü sütunların məlumatlarını müqayisə etməklə qalan üç amilin təsirini müəyyən etmək mümkündür. Bunun üçün təhlilin loqarifma metodundan istifadə etmək məqsədəuyğundur:

1) İxrac qiymətlərinin dəyişməsinin təsiri (A_x):

$$A_x = \frac{\Delta x}{\Delta y + \Delta Z} \times \ln\left(\frac{y_1 + Z_1}{y_0 + Z_0}\right) = \frac{11000}{8000 - 1500} \times \ln\left(\frac{508000 + 42000}{500000 + 43000}\right) = 0,0168 \times 100 = 1,68\%;$$

2) Daxili qiymətlərin dəyişməsinin təsiri (A_y):

$$A_y = \frac{\Delta f - A_x}{\Delta y + \Delta Z} \times \Delta y = \frac{0,0104 - 0,0168}{8000 - 1500} \times 8000 = -0,1259 \times 100 = -1,26\%$$

3) Kommersiya xərclərinin səviyyəsinin dəyişməsinin təsiri (A_z):

$$A_z = \Delta f - A_x - A_y = 1,04 - 1,68 - (-1,26) = 0,62\%$$

Beləliklə, ixracın səmərəliliyi 2%(82-80) yüksəlmişdir ki, bu da aşağıdakı amillərin təsiri nəticəsində baş vermişdir:

- 1) İxracın kəmiyyət strukturunun dəyişməsi +0,96%;
- 2) İxrac qiymətlərinin səviyyəsinin yüksəlməsi +1,68%;
- 3) Daxili buraxılış qiymətlərinin dəyişməsi -1,26%;
- 4) Kommersiya xərclərinin səviyyəsinin aşağı düşməsi +0,62%.

Qeyd etmək lazımdır ki, idxal əməliyyatları üzrə səmərəliliyin təhlili analoji metodika vasitəsilə aparılır.

Məlumdur ki, xarici iqtisadi əməliyyatların rentabelliği müxtəlif formulalar vasitəsilə hesablanır:

1) Xarici iqtisadi fəaliyyətin ümumi (balans) rentabelliği

$$(R_{br}) = \frac{\text{balans mənfəəti } (P_{br})}{\text{firmanın aktivlərinin orta illik dəyəri } (SO)}$$

2) Xalis rentabellik səviyyəsi

$$(R_H) = \frac{\text{xalis mənfəət } (P_H)}{\text{firmanın aktivlərinin orta illik dəyəri } (SO)} \times 100\%$$

Lakin, bu formulalar rentabellik səviyyəsinə təsir göstərən amilləri hesablamağa və qiymətləndirməyə imkan etmir. Ona görə də rentabellik səviyyəsini xarakterizə edən formulaları aşağıdakı kimi çevirmək lazımdır:

$$R_{br} = \frac{P}{SO} = \frac{P}{V} \times \frac{V}{SO} = \left(\frac{K}{V} - \frac{I}{V} \right) \times \frac{V}{Z} \times \frac{Z}{SO}$$

Formuladan görüldüyü kimi rentabellik səviyyəsinə aşağıdakı amillər təsir göstərir: 1) Dövriyyə vəsaitlərinin dövr sürəti; 2) Xarici iqtisadi əməliyyatların

səmərəliliyi; 3) Tədavül xərclərinin və yaxud kommersiya xərclərinin səviyyəsinin dəyişməsi; 4) Xarici iqtisadi əməliyyatlardan yaranan mənfəətin məbləğinin dəyişməsi; Bu amillərin təsirini hesablamaq üçün iqtisadi təhlilin zəncirvari yerdəyişmə üsulundan istifadə etmək məqsədəuyğundur. Bunun üçün aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib etmək lazımdır.

Cədvəl 3.10

<i>Göstəricilər</i>	<i>2012</i>	<i>2013</i>	<i>Artım (+, -)</i>
1.Aktivlərin (dövriyyə kapitalının) orta illik dəyəri, min manat	10000	12000	+2000
2.Balans mənfəəti, min manat	2000	1100	-900
3.Balans mənfəətinin səviyyəsi, %-lə	2,500	1,310	-1,190
4.Dövriyyə kapitalının dövriyyəsinin sayı	10,000	9,167	-0,133
5.Dövriyyə kapitalının hər manatına düşən gəlirin məbləği	8,000	7,000	-1,000
6.Ümumi rentabellik səviyyəsi, %-lə	20,000	9,167	-10,833

Cədvəl məlumatlarından istifadə etməklə yuxarıda sadalanan amillərin təsir dərəcəsini hesablayaq:

1) Ümumi kənarlaşma:

$$\Delta R = R_{br1} - R_{br0} = 9,167 - 20 = -10,833$$

Bu kənarlaşmaya əsas iki amil təsir göstərə bilər: a) Balans mənfəətinin səviyyəsinin dəyişməsi; b) Dövriyyə kapitalının hər manatına düşən gəlirin məbləğinin dəyişməsi; Bu iki amilin təsirini hesablamaq üçün aşağıdakı riyazi hesablamaları aparmaq lazımdır:

1) $2,5 \times 8,00 = 20,0\%$

2) $1,310 \times 8 = 10,480\%$

3) $1,310 \times 7 = 9,167\%$

Onda balans mənfəətinin səviyyəsinin dəyişməsinin rentabellik səviyyəsinə təsiri aşağıdakı kimi olacaqdır:

$$10,480 - 20,0 = -9,520\%$$

Dövriyyə kapitalının hər manatına düşən gəlirin məbləğinin dəyişməsi rentabellik səviyyəsinin -1,313% aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur:

$$9,167-10,480=-1,313\%$$

Beləliklə, iki amilin birgə təsiri -10,833% olacaqdır. Yəni

$$-9,520+(-1,313)=-10,833\%$$

İqtisadi təhlilin növbəti mərhələsində araşdırmanı dərinləşdirərək balans mənfəətinin artımına təsir göstərən amillərin təsiri dərəcəsini müəyyən etmək mümkündür. Bu zaman aşağıdakı formuladan istifadə etmək məqsədəuyğundur:

$$P_{br}=SO \times U_n \times \text{ÇO}$$

1) $10000 \times 2,5 \times 8 : 100 = 2000$ min manat;

2) $12000 \times 2 \times 8 : 100 = 2400$ min manat;

3) $12000 \times 1,310 \times 8 : 100 = 1258$ min manat;

4) $12000 \times 1,310 \times 7 : 100 = 1100$ min manat;

Bu hesablamalardan sonra amillərin təsirini aşağıdakı kimi müəyyən etmək olar:

1) Dövriyyə aktivlərinin məbləğinin dəyişməsinin təsiri:

$$2400-2000=+400 \text{ min manat};$$

2) Balans mənfəətinin səviyyəsinin dəyişməsinin təsiri:

$$1258-2400=-1142 \text{ min manat};$$

3) Dövriyyə kapitalının hər bir manatına düşən gəlirin məbləğinin dəyişməsinin təsiri:

$$1100-1258=-158 \text{ min manat};$$

Aparılmış hesablamaların düzgünlüyünü aşağıdakı kimi müəyyən etmək mümkündür:

$$1100-2000=-900=400-1142-158$$

Bazar münasibətləri şəraitində xarici iqtisadi əlaqələr firmanın, konsernin, səhmdar cəmiyyətlərinin və s. təsərrüfat fəaliyyətində mühüm rol oynayır. Məhz bu zaman xarici bazarda satış üçün məhsul istehsalının zərurililiyi aşağıdakı amillərlə şərtlənir: 1) Qiymət konyukturası; 2) Daxili milli bazarın məhdudluğu; 3) Dünya bazarında inhisar vəziyyətindən istifadə imkanları; 4) «Daxili» rəqabətin yüksək səviyyəsi; 5) Sərbəst dönərli valyutanın əldə edilməsi

zərurililiyi; Qeyd etmək lazımdır ki, qapalı pul sisteminin nəticəsi olaraq firmanın xarici iqtisadi fəaliyyətinin stimullaşdırılmasında sonuncu amil əhəmiyyətli rol oynayır; 6) İstehsalın və idarəetmənin təşkilinin təkmilləşdirilməsi; Beynəlxalq bazarda ölkə daxilindəkindən fərqli olaraq rəqabətin yüksək səviyyədə olması məhsulun keyfiyyətini və onun rəqabət qabiliyyətini daim yüksəltməyi tələb edir. Qeyd edək ki, xarici iqtisadi fəaliyyətin stimullaşdırılması amilləri bazar münasibətləri sistemində mühüm rola və əhəmiyyətə malikdir.

Valyuta resurslarından istifadənin səmərəliliyinin təhlili prosesində təkcə sərbəst valyuta resurslarının investisiyalaşdırılmasının nəticələrini deyil, həmçinin firmanın, konsernin, səhmdar cəmiyyətinin və s. valyuta fondundan istifadənin səmərəliliyini nəzərə almaq lazım gəlir. Qeyd edək ki, müasir şəraitdə daxili qiymətlərin səviyyəsi və strukturu orta dünya qiymətlərindən kəskin sürətdə fərqlənir. Eyni zamanda manatın valyuta kursu onlar arasındakı orta nisbəti bəzi hallarda real və obyektiv əks etdirmir. Ona görə də valyuta vəsaitlərindən istifadə istiqamətlərinin təhlili prosesində hesablamaları bir neçə istiqamətdə aparmaq zəruridir: 1) Valyuta krediti hesabına daha məhsuldar avadanlıqların alınması; 2) Birjada və yaxud auksionda əlavə valyuta məbləğinin əldə edilməsi; 3) Müəssisənin malik olduğu valyuta məbləği hesabına xaricdən avadanlıqların və yeni texnologiyanın alınması; Belə hesablamaları apararkən təhlil edilən əmtələrin hər bir nomneklatura nömrəsi üzrə daxili və dünya qiymətlərinin nisbəti əmsalına, başqa sözlə, «əmtə» valyuta kersuna xüsusi fikir vermək lazımdır. Əgər göstərilən hər hansı bir əmtəə üzrə valyuta kursu valyutanın auksion (birja) satış kursundan yüksək olarsa, onda belə müəssisələr üçün həmin əmtəənin xarici bazardan alınması daha sərfəlidir. Bundan sonra həmin avadanlığın manatla daxili bazarda satılması və əldə edilmiş məbləğə birjadan valyuta alınması müəssisə üçün yüksək effektə malikdir. Müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin operativ təhlili zamanı kontraktların və müqavilələrin şərtlərinin gözlənilməsinə, valyuta hesabının vəziyyətinə, məsrəflərin səviyyəsinə xüsusi fikir vermək lazımdır.

Göründüyü kimi, müəssisələr (firmalar) xarici bazara sərbəst surətdə çıxmaq hüququ əldə etdikdən sonra valyuta ilə bağlı məsələlər aktual xarakter daşımağa başlayır. Xarici valyuta ilə əməliyyatları xarici iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan istənilən müəssisə və firma apara bilər. Bu məqsədlə bankda cari valyuta hesabını açmaq məqsədəuyğundur. Xarici iqtisadi fəaliyyətin iştirakçıları respublika müəssisələri ilə bağlanmış müqavilə-kontrakt əsasında fəaliyyət göstərir. Həmin fəaliyyətin nəticəsi xarici valyuta ilə ölçülür.

Qeyd etmək lazımdır ki, mövcud qanunvericiliyə görə müəssisə (firma və s.) valyuta gəlirlərinin 50%-ni vəkil edilmiş banklar vasitəsilə 14 gün müddətinə (valyutanın köçürüldüyü gündən etibarən) birjada və yaxud digər valyuta bazarında satmalıdır. İlk növbədə xarici valyuta gəlirlərinin bütün məbləği 52/1№-li «Tranzit valyuta hesabı»nda əks etdirilir. Göründüyü kimi tranzit valyuta hesabında əks etdirilən xarici valyuta gəlirləri iki hissəyə bölünür: 1) Vəsaitin 50%-i xarici valyuta şəklində cari valyuta hesabında əks etdirilir; 2) Digər 50%-i isə manat ekvivalentində hesablaşma hesabına köçürülür. Xarici valyuta manata Milli bankın müəyyən etdiyi kurs üzrə (həftədə iki dəfə) çevrilir. İxracdan yaranan valyuta gəlirlərinin (məbləğinin) daxili valyuta bazarında (birja, auksiona və s.) satışı ilə əlaqədar bankın göstərdiyi xidmətlərə görə verilən komissiyon haqqı satılan valyutanın ümumi məbləğinin 1,3%-dən yüksək olmamalıdır. Valyutanın alqı-satqı əməliyyatları üzrə birja komissiyon haqqının məbləği valyuta satışının xalis məbləğinin 0,3%-dən çox olmamalıdır. Əgər satış üçün nəzərdə tutulan valyutanın məbləği valyuta birjası tərəfindən müəyyən edilmiş minimum həcmdən az olarsa, onda firmanın vəkil etdiyi bank həmin məbləği limitdaxilində öz adına və öz hesabına alır. Bu zaman valyutanın alış kursu və göstərilən xidmətə görə komissiyon haqqının məbləği (1,3%-dən çox olmayaraq) bankın təsərrüfat subyektləri ilə razılaşmaları əsasında müəyyənləşdirilir. Təsərrüfat subyektləri valyuta gəlirlərinin müəyyən hissəsini birjada və yaxud auksionda reallaşdırmazdan əvvəl tranzit hesabından aşağıdakı məsrəfləri ödəyə bilər: 1) İxrac gömrük vergisi; 2) Şəriklərin və yaxud ortaqların komissiyon mükafatlandırılması; 3) Xarici ölkələrin ərazisində və

beynəlxalq tranzit daşımalarında yüklərin yola salınması və onların sığortası ilə əlaqədar müəssisə-rezidentlərin göstərdikləri xidmətin dəyərinin ödənilməsi. Həmin valyuta vəsaiti müəssisə-rezidentlərin tranzit hesabına köçürülür. Qeyd edək ki, ixracdan yaranan valyuta gəlirlərinin müəyyən hissəsi satıldıqdan sonra qalan məbləğ təsərrüfat subyektlərinin tranzit valyuta hesabından cari valyuta hesabına keçirilir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində əmtəələrin ixracından əldə edilən valyuta gəlirlərinin hərəkətini təhlil etmək üçün aşağıdakı analitik cədvəl tərtib etmək məqsədəuyğundur:

Cədvəl 3.11

<i>Göstəricilər</i>	<i>Ölçü vahidi</i>	<i>Məbləğ</i>
1.Əmtəələrin (iş və xidmətlərin) ixracından yaranan və təsərrüfat subyektlərinin tranzit hesabına daxil olan valyuta gəlirləri	min manatla	110
2.Yüklərin göndərilməsi, yüklənməsi və sığortası xərcləri	-	15
3.İxrac gömrük proseduralarının və vergilərinin ödənilməsi	-	2
4.Şərik (ortağ) təşkilatların komissiyon mükafatlandırılması	-	3
5.Birjada və yaxud auksionda satılmaq üçün nəzərdə tutulan valyuta məbləğinin hesablanması üçün bazis göstəricisi (str1-str2-str3-str4)-	-	90
6.Satış üçün nəzərdə tutulan valyuta məbləğinin cəmi (50×sətir5):100	-	45
7.Birjada satılan valyutanın məbləği (satışın minimum məbləği 10 min manat olmalıdır)	-	40
8.Banka və birjaya verilən komissiyon haqqlarının ölçüsü	%	1,3
9.Komissiyon haqqlarının məbləği (sətir 7×sətir8):100	min man.	0,52
10.Birjada dolların manata nisbətən kursu	manatla	0,850
11.Birjada valyuta satışından əldə edilən pulun məbləği (sətir7-sətir9)×sətir10	min.man.	162658
12.Satış üçün nəzərdə tutulan valyutanın qalığı (sətir6-sətir7)	min man.	5
13.Bankın komissiyon haqqının dərəcəsi	%	1,0
14.Banka verilən komissiyon haqqının məbləği (sətir12×sətir13):100	min man.	0,5
15.Bankla razılaşdırılmış manatın kursu	manatla	0,850
16.Banka valyuta satışından əldə edilən pulun məbləği (sətir 12-sətir14) ×sətir15	manatla	20295
17.Təsərrüfat subyektinin valyuta satışından əldə edilən və onun hesablaşma hesabına köçürülən pulun ümumi məbləği (sətir11+sətir16)	min manatla	182953
18.Təsərrüfat subyektinin cari valyuta hesabına köçürülən valyutanın məbləği (sətir5-sətir6-sətir12)	min manatla	45

Qeyd etmək lazımdır ki, birjada və yaxud auksionda satılmaq üçün nəzərdə tutulan valyuta məbləğinin hesablanması üçün bazis göstəricisini müəyyən edərkən aşağıdakı fəaliyyət növlərindən yaranan valyuta daxil olmaları hesablamağa daxil edilmir: 1) Qiymətli kağızların satışından yaranan val-

yuta məbləği; 2) Kapitalda iştiraka görə əldə edilmiş gəlirlər; 3) Nizamnamə kapitalına pay şəklində daxil olmalar; 4) Cəlb edilmiş kredit şəklində daxil olmalar; 5) Qiymətli kağızlar üzrə dividendlər və faizlər şəklində yaranan gəlirlər; 6) Kreditlərin ödənilməsinə görə daxil olan məbləğ (faizlər də daxil olmaqla);

Məlumdur ki, idxal və ixrac mallarının daxil olmasının əsas mənbəyi malgöndərənlərdir ki, firmalar və şirkətlər onlarla xarici iqtisadi münasibətlərini müqavilə-kontrakt əsasında həyata keçirir. Həmin müqavilələrdə əmtələrin alqı-satqı şərtləri və bununla əlaqədar olaraq alıcıların və mal göndərənlərin hüquqları və öhdəlikləri özəksini tapır. Müəssisə və yaxud firma əmtələri (idxal və ixrac üzrə) ölkə daxilində malgöndərənlərdən alırsa onda onlarla aparılan hesablaşmaların forması adi qaydadan fərqlənir. Məhz bu zaman hesablaşmaların təhlili metodikası ümumi qaydada olmaqla dövlət və digər mülkiyyət münasibətlərinə mənsub olan müəssisələr arasında aparılan hesablaşmaların təhlili ilə üst-üstə düşür. Qeyd edək ki, xarici malgöndərənlərlə aparılan təhlilin təşkilinə aşağıdakı amillər birbaşa təsir göstərir: 1) Tətbiq olunan hesablaşmaların formaları; 2) Malgöndərmələrin bazis şərtləri; Bir qayda olaraq xarici ölkələrdə hesablaşmaların aşağıdakı formaları tətbiq olunur: 1) Akkreditivlərlə hesablaşmalar; 2) Kommersiya krediti üzrə hesablaşmalar; 3) Köçürmə veksellərinin köməyi ilə aparılan hesablaşmalar; 4) Açıq hesablar və inkassa forması ilə aparılan hesablaşmalar; Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq praktikada hesablaşmaların akkreditiv forması geniş yayılmışdır. Hesablaşmaların akkreditiv forması əmtələrin yüklənmə anını satış momenti hesab etməyi nəzərdə tutur. Bu formanı tətbiq etdikdə əmtələrin (iş və xidmətlərin) ixracından yaranan valyuta gəlirləri firmanın tranzit valyuta hesabına tez bir zamanda daxil olur. Bütün bunlarla yanaşı iqtisadi təhlil prosesində valyuta öz xərcini ödəməsinin səmərəliliyinin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Valyuta öz xərcini ödəmə prinsipi o deməkdir ki, müəssisənin valyuta gəlirləri onun xərclərini ödəyir. Bu prinsipin gözlənilməsi o deməkdir ki, təsərrüfat subyekti valyuta fondunun məbləğini daim artırır. Təsərrüfat subyektinin

il ərzində valyuta öz xərcini ödəməsini təhlil etmək üçün aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib etmək lazımdır.

Cədvəl 3.12

<i>Nö</i>	<i>Göstəricilər</i>	<i>Məbləğ, min manat</i>
1.	Valyuta gəlirləri:	
1.1.	Cari hesabda ilin əvvəlinə olan valyutanın qalığı	30
1.2.	Depozitə qoyulmuş vəsaitlər	80
1.3.	Məhsul (iş və xidmət) satışından əldə olunan gəlir	180,3
1.4.	Cari və depozit hesablarda saxlanılan valyuta vəsaitləri üzrə faizlərin ödənilməsindən yaranan gəlirlər	2,7
1.5.	Valyuta ilə alınan kredit	-
1.6.	Qiymətli kağızlar üzrə valyuta ifadəsində gəlirlər	-
1.7.	Birjadan, auksionda və bankdan valyuta alınması	-
	YEKUNU:	293
2.	Valyuta məsrəfləri:	
2.1.	Cari məsrəflərin ödənilməsinə və material qiymətlərinin alınmasına sərf edilən xərclər	25
2.2.	Modernləşdirməyə məsrəflər	84
2.3.	Əvvəllər alınmış kreditlərin və onlara görə verilən faizlərin qaytarılması	-
2.4.	Birgə fəaliyyətə görə xarici iştirakçının (tərəfdaşın) əldə etdiyi mənfəət	-
2.5.	Xarici işçilərə verilən əmək haqqı	-
2.6.	Xarici işçilərin pensiya təminatı üçün sərhəddən keçirilən valyutanın məbləği	-
2.7.	Valyutanın alışı üçün komissiyon haqqı	-
2.8.	Birjada, auksionda və bankda valyuta satışı	-
2.9.	Valyuta ilə qiymətli kağızların alınması	-
2.10.	Xeyriyyə tədbirləri və sponsorluq üçün ayırmalar	-
	YEKUNU:	293
3.	Valyuta gəlirləri və məsrəfləri arasındakı fərq (ilin sonuna valyuta qalığı)184	

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, təsərrüfat subyektinin valyuta gəlirləri 293 min manat, valyuta məsrəfləri 109 min manat, ilin sonuna valyuta qalığı 184 min manat (293-109) təşkil etmişdir. Təsərrüfat subyektinin müsbət valyuta qalığı öz xərcini ödəmənin şərtlərinin gözlənildiyini göstərir. Valyuta öz xərcini ödəmə əmsalı $2,69(293:109)$ olmuşdur ki, bu da öz növbəsində təsərrüfat subyektinin yüksək valyuta sabitliyini (tarazlığını) sübut edir.

NƏTİCƏ

Məlum olduğu kimi, bazar iqtisadiyyatında dövlət ölkənin təhlükəsizliyinin təmin olunması və ümummilli maraqların qorunması naminə xarici iqtisadi fəaliyyəti (XİF) tənzimləyir. XİF –in dövlət tənzimlənməsi kriteriyalarından asılı olaraq o, müxtəlif metodlar vasitəsi ilə həyata keçirilir: iqtisadi, inzibati, tarif və qeyri-tarif.

XİF-in tənzimlənməsinin iqtisadi metodları ticarət siyasətinin iqtisadi alətlərinin istifadəsinə əsaslanır ki, bunlara gömrük rüsumları, vergi (ƏDV, aksizlər və s.) və gömrük yığımları aiddir. Bu alətlərdən istifadə edərək, dövlət XİF-in subyektlərinin iqtisadi maraqlarına və uyğun olaraq onların davranışına təsir göstərir, amma bununla belə sözü gedən subyektlərin tam operativ müstəqilliyinə xələl gətirmir. Bu metodlar bazar münasibətlərinin təbiətinə daha çox uyğun gəlirlər və məhz buna görə də müasir şəraitdə XİF-in tənzimlənməsində əhəmiyyətli rol oynayırlar.

İnzibati metodlara inzibati qaydalar, qadağalar, normativlər daxildir və bu metodun vasitəsilə dövlət XİF-in subyektlərinə birbaşa təsir göstərir, ictimai maraqların naminə onların fəaliyyətlərinin müxtəlif tərəflərini məhdudlaşdırır. Bir qayda olaraq inzibati metodlar bazar münasibətlərinin təbiətinə yaddır və buna görə də onların tətbiqi sferası ilbəlil «sıxılmaqdadır».

Tarif metodları XİF-in tənzimlənməsinin müasir dövrdə iqtisadi əsasları kimi çıxış edirlər. Sözü gedən metodlar birmənalı şəkildə daxili bazarın xarici rəqabətdən qorunmasına yönəldilmişdir. Tarif tənzimlənməsi sistemində həlledici rolunu idxal rüsumları oynayırlar.

İxrac rüsumları isə bazar münasibətlərinin təbiətinə zidd olduğundan beynəlxalq və regional ittifaqlar və razılaşmalar bu rüsumların beynəlxalq ticarətdə və ölkənin xarici iqtisadi əlaqələri sistemində istifadə olunmasını tövsiyə etmirlər. Ümumən gömrük rüsumları xarici iqtisadi əlaqələrin qurulmasında və strateji istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində və ölkənin

dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasında əhəmiyyətli tənzimləyici-katalizator kimi çıxış edir.

Dünya təcrübəsində ölkələr gömrük tarifi tənzimlənməsini tətbiq etməklə bir sıra iqtisadi, o cümlədən də tarif siyasətinin həyata keçirilməsini daha dayanıqlı və nəzarətiləbilən səviyyədə saxlamaq üçün istifadə edirlər. Bir qayda olaraq bu müdaxilənin həyata keçirilməsi üçün proteksiyanın səmərəli səviyyəsindən istifadə etmək və bununla əlaqədar olaraq tariflərin arzuolunan səviyyələrinin təsirlərinin (həm idxala, həmçinin də ixraca) müəyyənləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd olunduğu kimi xarici iqtisadi əlaqələrin dövlət tənzimlənməsi birtərəfli, ikitərəfli və çoxtərəfli xassəli olmaqla xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsini gömrük tariflərinə əsaslanan tarif və digər vasitələrdən ibarət qeyri-tarif alətlərinə bölünür.

Xarici iqtisadi əlaqələrin qurulması və inkişaf etdirilməsi istiqamətində mövcud ehtiyatların məqsədyönlü (ilk növbədə ölkənin milli maraq və mənafeləri istiqamətində) istiqamətə yönəldilməsində əlahiddə rolu, zənnimcə, xarici ticarət modeli oynayır. Real iqtisadi proseslərin həyata keçirildiyi iqtisadi şərait, o cümlədən də bu proseslərin diktəsi üzərində qurulan müstəvi o qədər çoxçalarlı, mürəkkəb və qarşılıqlı asılılıqlar zəncirindən ibarətdir ki, bu müstəvidə baş verən dinamik inkişaf öz yeni-yeni təmayülləri ilə keçmişdə mövcud olan nəzəriyyə və konseptual baxışların kəndarına çıxmaqla yeni şərtləri zəruri edir və xarici iqtisadi əlaqələrin həyata keçirilməsində obyektiv məqsədlərə nail olmanın zəruri şərtlərini obyektiv yüksəkliklərə qaldırır. Qeyd etmək lazımdır ki, ənənəvi olaraq xarici ticarət sahəsində mövcud olan yanaşmalar və o cümlədən də ənənəvi metod və metodikalar yeni proseslər və təmayüllər baxımından heç də obyektiv reallığa adekvat reaksiya verə bilmir. Bir qayda olaraq xarici ticarətin standart (ənənəvi) modelinin hazırlanmasında aşağıdakı təməl prinsiplər əlahiddələşir:

Birinci səviyyədə açıq bazar iqtisadiyyatında fəaliyyət göstərən prinsiplər, iqtisadi artımın tipləri, milli iqtisadiyyatın istehsal potensialı;

İkinci səviyyədə xarici ticarətin ümumqəbul edilən standart modeli aşağıdakı qarşılıqlı əlaqələrin təhlili üzərində qurulmuşdur; istehsal imkanları sərhədi və nisbi təklif əyrisi arasında; nisbi ümumdünya nisbi tələb və təklifdə inikas olduğu keçiddə; ölkənin rifahı və xarici ticarətdəki şərtlər və şəraitlər (ölkənin ixrac məhsullarının orta qiymətinin idxal məhsullarına orta qiymətinə olan nisbət) arasındakı nisbətlə şərtlənir;

Üçüncü səviyyədə isə bütün bu amillər və qarşılıqlı əlaqələndiricilər bu və ya digər dəqiqlikdə mövcud təhşilin təyin olunması səviyyəsini: ümumdünya, ölkə və sahəvi səviyyələrə müəyyənləşdirilir. Bu amillərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- ölkənin iqtisadi artımının xüsusiyyətləri;
- ölkə ərazisində mövcud olan ticarət şəraiti;
- ölkənin ticarət siyasəti;
- ölkədə mövcud olan tariflər və ixrac subsidiyaları;
- gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi səviyyəsi və ya gəlirlərin beynəlxalq transferi.

İəhz bu səviyyələrin müasir gerçəkliklərlə təmasından səmərəli istifadə edən sənayecə inkişaf etmiş ölkələr xarici iqtisadi əlaqələrin qurulması və onun tənzimlənməsində təkrarı kasıb ölkələr üçün hələ ki, əlçatmaz olan uğurlara imza atmışlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının dünya birliyinə inteqrasiyası şəraitində xarici iqtisadi fəaliyyətin strategiyasının qurulması istiqamətində təklif olunan «Mərhələli idxaləvəzləyici siyasət» xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu siyasətin istiqamətləri aşağıdakılardır:

1) Ölkədaxili və regional səviyyələrdə ticarət münasibətlərini tənzimləmək, milli ixracatçıların xarici bazarlara çıxışını asanlaşdırmaq, onlara xüsusi üçtünlülər vermək və xarici ölkələrdə onların müdafiəsini təşkil etmək və bununla əlaqədar olaraq onlara informasiya, məsləhət, hüquqi və xarici tərəf müqabilləri ilə ticarət-iqtisadi əməliyyatlarının həyata keçirilməsi üçün dəstək

vermək, xarici ticarətdə müsbət saldonun sabitliyinin təmin olunması üzərində nəzarəti həyata keçirmək;

2) Xarici iqtisadi fəaliyyətlə əlaqədar ölkənin tədiyyə balansında özünü ehtiva edən əməliyyatları tənzimləmək, milli müstəqilliyi saxlamaq şərti ilə xarici borclanmanı zamanında örtmək məqsədilə sərt nəzarəti həyata keçirmək, ölkəni xarici asılılıq böhranından xilas etmək;

3) Hüquqi normalar və dövlətin beynəlxalq razılaşmaları və öhdəlikləri çərçivəsində ölkənin və onun ayrı-ayrı regionlarının xarici iqtisadi fəaliyyətində müsbət imicini formalaşdırmaq və hər cür qaçaqmalçılığın qadağan olunması və bunların üzərində sərt nəzarətin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar həm yerli şirkətlərə, həmçinin də ölkə daxilində fəaliyyət göstərən xarici şirkətlərə qarşı birmənalı təsirlər göstərmək və onların arzuolunmaz fəaliyyətlərini dayandırmaq;

Bütün bu amillərlə əlaqədar məqsədlərin reallaşdırılması istiqamətində ölkənin milli təhlükəsizlik, o cümlədən də iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması və bu sistemlərin dayanıqlılığını təmin edə biləcək müasir üsullardan istifadə edərək zərərli hadisələrin və simptomların qarşısının alınması üçün bütün kompleks metodların tətbiq edilməsi zəruridir.

Dünya təsərrüfatında valyuta fəaliyyəti ilə əlaqədar yaranan münasibətlərin mexanizmi beynəlxalq valyuta münasibətləri adını almışdır. Bu münasibətlərin təşkili forması olan dünya valyuta sistemi, xarici iqtisadi əlaqələrin bütün sahələrini müşayiət edir. Buna səbəb valyutanın bütün iqtisadi əlaqələrdə əsas ödəniş vasitəsi olmasıdır. Məhz valyuta münasibətlərinin xarici iqtisadi fəaliyyətdə mühüm rolu onun tənzimlənməsi məsələlərini aktuallaşdırır.

Müasir mərhələdə beynəlxalq valyuta münasibətləri dünya təsərrüfat əlaqələrinin ən mürəkkəb və ən həssas sahələrindən biridir.

Bütövlükdə beynəlxalq səviyyədə həyata keçirilən valyuta münasibətləri dünya pulunun fəaliyyəti və ölkələr arasında müxtəlif təsərrüfat əlaqələrində xidmət göstərilməsi ilə əlaqədar olan iqtisadi münasibətlərdir. Beynəlxalq valyuta münasibətlərinin sosial-iqtisadi funksiyası dünya təsərrüfatı

çərçivəsində kapitalın geniş təkrar istehsalı üçün zəruri şərait yaratmasından ibarətdir.

Milli valyuta sistemləri dünyada mövcud olan müstəqil milli dövlətlərin sayı qədər mövcuddur. Milli valyuta sistemlərinin aşağıdakı elementləri var:

- milli valyuta;
- milli valyutanın dönərlilik şərtləri;
- milli valyutanın pariteti;
- milli valyuta rejimi;
- valyuta məhdudluğu və valyuta nəzarətinin olub olmaması;
- ölkənin beynəlxalq valyuta nəqdiyyəsinin milli tənzimlənməsi;
- ölkənin valyuta münasibətlərini idarə edən və tənzimləyən milli orqan.

Milli valyuta sisteminin əsasını dövlətin qanunla müəyyən etdiyi milli valyuta təşkil edir. Milli pul beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə istifadə edildikdə beynəlxalq valyuta kimi çıxış edir.

Dünya valyuta sistemi dünya pulunun funksional formalarına əsaslanır. Dünya pulu beynəlxalq münasibətlərə xidmət edən pula deyilir.

Təhlil göstərdi ki, xarici iqtisadi fəaliyyət üzrə intellektual mülkiyyətlə bağlı valyuta əməliyyatlarını 2 qrupa bölmək olar:

1. Belə hüquqları tam olaraq əldə etmək üzrə valyuta əməliyyatları;
2. Ancaq istifadə etmək hüququ ilə bağlı valyuta əməliyyatları.

Beləliklə, xarici iqtisadi fəaliyyətdə idxal və ixrac mülkiyyət hüququ ilə bağlı valyuta münasibətlərini araşdırdıqda 1-ci halda xaricə verilmiş sənaye mülkiyyəti obyektlərindən gələn patentlərin daxil olması, müqavilə yolu ilə kontragentdən belə hüquqların alqı-satqısı; ikinci halda intellektual mülkiyyətdən istifadə və tam hüququn alınması ilə bağlı əməliyyatları fərqləndirmək lazımdır.

Qeyd edək ki, «Azərbaycan Respublikası gömrük orqanları sərbəst gömrük zonalarının, sərbəst anbarların perimetrləri istisna olmaqla, Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhəddindən ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən Azərbaycan Respublikası milli valyutasının, milli valyutada qiymətli kağızların

və digər valyuta sərvətlərinin keçirilməsinə, eləcə də göstərilən sərhəddən malların və nəqliyyat vasitələrinin keçirilməsi ilə əlaqədar valyuta əməliyyatları üzrə valyuta nəzarəti həyata keçirirlər.

Azərbaycan Respublikası gömrük orqanları tərəfindən valyuta nəzarətinin həyata keçirilməsi gedişində Azərbaycan Respublikası valyuta qanunvericiliyinin pozulması (eyni zamanda gömrük qaydalarının pozulması və ya gömrük orqanlarının normal fəaliyyət göstərməsinə manne olan hüquq pozuntusu hesab edilən pozuntu) aşkar olunarsa, şəxslər Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunları ilə məsuliyyət daşıyırlar. Digər hallarda isə Azərbaycan Respublikası valyuta qanunvericiliyinin pozulmasına görə müəyyən edilmiş məsuliyyətə Azərbaycan Respublikasının valyuta və ya digər qanunvericilik aktları ilə baxılır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi.-Bakı: «Hüquq ədəbiyyatı» nəşriyyatı, 2008
2. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi.-Bakı: «Hüquq ədəbiyyatı» nəşriyyatı, 2008
3. «Mühasibat uçotu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2004
4. «Müəssisələrin uçot siyasəti haqqında Əsasnamə», 1997
5. Abbasov Q.Ə., Səbzəliyev S.M., Daşdəmirov Ə.İ., Quliyev V.M., Sadıqov Ə.A. Mühasibat (maliyyə) uçotu.- Bakı: AzDIU-nun nəşriyyatı, 2003
6. Valyuta tənzimi haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu, Bakı «Biznesmenin bülleteni», 2000-ci il
7. «Müəssisələrdə xarici valyuta vəsaitlərinin məzənnə fərqlərinin mühasibat uçotunda əks etdirilməsi qaydalar», Vergi, gömrük və mühasibat işi kitabı, Bakı «Qızıl Şərq» 1997-ci il
8. «Mühasibat uçotu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Vergi, gömrük və mühasibat işi kitabı, Bakı «Qızıl Şərq» 1997-ci il
9. H.İ.Namazəliyev, Sənaye müəssisələrinin təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi təhlili, bakı «Maarif» nəşriyyatı, 1995-ci il
10. N.M.İsmayılov, «Xarici iqtisadi fəaliyyətin təhlili» Metodik vəsait, Bakı 2013
11. Адаев Ю.В. Анализ эффективности хозяйственной деятельности предприятий в условиях рынка и аудит: Учебное пособие.-Пенза, 1995
12. Анализ экономики. Страна, рынок, фирма/ Под ред. проф. В.Е.Рыбалкина. Учебник.-М.:Междунар.отношения, 1999
13. Баканов М.И., Шеремет А.Д. Теория экономического анализа: Учебник- 4-е изд., доп. и перераб.-М.: Финансы и статистика, 1998

14. Барнголец С.Б., Мельник М.В. Методология экономического анализа деятельности хозяйствующего субъекта: Учеб. пособие.-М.:Финансы и статистика, 2003
15. Бухгалтерский учет/Под ред. проф.П.С.Безруких.-М.: «Бухгалтерский учет», 1996
16. Друри К. Введение в управленческий и производственный учет. – М.:ЮНИТИ, 1998
17. Зудилин А.П. Анализ хозяйственной деятельности предприятий развитых капиталистических стран.-Екатеринбург, Каменный пояс, 1992
18. Зудилин А.П. Учись читать бухгалтерскую отчетность партнера и конкурента.-М.:Изд-во Российского УДН, 1993
19. Г.Д.Гордеев, Л.Я.Иванова, С.К.Казанцев и др. Внешнеэкономическая деятельность предприятия, москва «Закон и Права» 1996
20. А.Л.Яковлев «Валютные операции и их учет», Москва, Инфра-М, 1997
21. В.П.астахов «Валютные операции: бухгалтерский учет. Банковский и таможенный контроль» Москва «Экспортное бюро» 1994 г.
22. Н.Г.Волков «Бухгалтерский учет операций с наличной и безналичной иностранной валютой», Москва «Новости» 1995 г.
23. В.И.Макарьева, Ю.А.Григорьев «Алльбом бухгалтерских проводок рублевых и валютных операций» Москва, изд. Дом «Консультант» 1995
24. Ю.А.Григорьев «Практика внешнеэкономической деятельности: учет, анализ, контроль валютных операций» Москва, 1993
25. З.Рахман, А.шеремет «Бухгалтерский учет в рыночной экономике», Москва, Инфра-М, 199
26. А.И.муравьев, А.Ф.Мухин, Ю.А.Григорьев, А.В.Абрамычев, Ж.Г.Леонтьева «Анализ внешне-экономической деятельности предприятий, Москва, «Финансы и статистика» 1991
27. Савитцкая Г.В. «Анализ хозяйственной деятельности предприятия, Минск-Москва 1997

28. Ричард Томас «Количественные методы анализа хозяйственной деятельности», Москва 1999
29. «экономический анализ: ситуации, тесты, примеры, задачи, выбор оптимальных решений, финансовое прогнозирование» Под редакцией проф.М.И.Баканова и проф.А.Д.Шеремета. Москва 2000
30. Любушин Н.Л., Лещева В.Б., Дьякова В. «Анализ финансово-экономической деятельности предприятия». Москва, 2000
31. Абрютин М.С. «Анализ финансово-экономической деятельности предприятия», Москва, 1998
32. Меньшиков И.С. «Финансовый анализ ценных бумаг», Москва, 1998
33. Русак Н.А., Русак В.А. «Финансовый анализ субъекта хозяйствования, Минск, 1997
34. Шеремет А.Д., Сайфулин Р.С. «Финансы предприятия», Москва 1997
35. Ковалев В.В. «Сборник задач по финансовому анализу», Москва, 1997
36. Риполь-Сарагоси «Основы финансового и управленческого анализа», Москва, 2000
37. Соколов Я.В. «Основы управления финансами», Москва, 1995
38. Ковалев В.В. «Финансовый анализ», Москва, 1996
39. Баканов М.И., Шеремет А.Д. «Теория экономического анализа», Москва 1997
40. Шеремет А.Д., Сайфурин Р.С. «Методика финансового анализа», Москва, 1997
41. Прыкина Л.В. «Экономический анализ предприятия», Москва, ЮНИТИ, 2001 г.

